

4. Rat i osmanlijski poredak, 1463-1606.

Turska je vojska vrlo brzo osvojila Kraljevstvo Bosnu na početku ljeta 1463. godine. Otada je središnji dio stare Banovine Bosne, zajedno s uporištem koje su Osmanlije već bile uspostavile u kraju oko Sarajeva, ostao pod stalnom osmanlijskom vlašću, iako su Osmanlije iste jeseni povukle odatle glavninu svojih oružanih snaga. Međutim, ono što je osmanlijska vojska bila osvojila u sjevernoj polovici Bosne ubrzo je opet preoteo ugarski kralj Matijaš Korvin. Janjičar srpskog porijekla, čija se autobiografija očuvala do današnjih dana, ostavljen je bio sa svega osam ljudi da brani tvrđavu Zvečaj nedaleko od Jajca. Čim se sultan povukao, ugarske su jedinice opsjele i Zvečaj i Jajce, pa su se posade naposljetku predale.¹⁴⁴ Kralj Matijaš osnovao je novu "banovinu" Bosnu pod ugarskom vlašću na tim sjevernim teritorijima, a godine 1471. dodijelio je banu naslov "kralja Bosne". Premda se to "kraljevstvo" ubrzo znatno smanjilo pod osmanlijskim naletima, dio koji je preostao odolijevao je još više od 80 godina. Međutim, u dvadesetim godinama 16. stoljeća grad Jajce bio je gotovo neprestano pod osmanlijskom opsadom, a hranu mu je dostavljao oružani konvoj iz ugarske Slavonije svega četiri puta na godinu.¹⁴⁵ Osmanlije su napokon osvojili Jajce 1527, pošto su prethodne godine bili potukli ugarsku vojsku u sudbonosnoj bici na Mohačkom polju.

Sve manji dio Hercegovine također je odolijevao Osmanlijama i poslije 1463. godine. Herceg Stjepan Vukčić Kosaca uspio je iznova zadobiti svoj teritorij potkraj te godine, ali su Osmanlije veći dio ponovo zauzeli nakon dvije godine: herceg se morao skloniti u utvrđenu luku Novi (koja je poslije preimenovana u Herceg-Novi), gdje je i umro 1466. godine.¹⁴⁶ Njegov drugi sin Vlatko, koji je naslijedio od njega titulu hercega, učinio je sve što je mogao da osigura ugarsku i mletačku pomoć ne bi li odbranio preostali teritorij. Ali na kraju se samo zapleo u daljnje sukobe s drugima, Dubrovčanima i lokalnim plemićima. U sedamdesetim godinama 15. stoljeća plaćao je danak Osmanlijama, a 1481. i 1482. godine osmanlijska je vojska zauzela i posljednje tvrđave na hercegovačkom tlu.¹⁴⁷

Iz svih se ovih događaja vidi da Osmanlijsko carstvo bijaše strahovita i vrlo djelotvorna vojna mašinerija. Za vladavine Mehmeda II (1451-1481) uslijedio je izvanredan niz osvajanja i izazova susjednim silama: pošto je 1453. godine osvojio Carigrad, produžio je dalje i zauzeo sjevernu Srbiju, dijelove Anadolije, Vlaške, Bosne i Hercegovine, porazio mletačku vojsku u Grčkoj, upao u Moldaviju i Ugarsku, opsjedao otok Rodos i spremao se na veliku invaziju Italije kad je umro. Njegov nasljednik Bajezid II (1481-1512) više se posvetio sređivanju carstva, ali je svejedno ratovao s Moldavijom, Poljskom, Ugarskom i Mlecima. Sulejman Veličanstveni (1520-1566) ponovo je udario na sjeverozapad: u prvih 13 godina svoje vladavine sveo je veći dio Ugarske na status vazalnog teritorija i samo što nije osvojio Beč. Mirovni ugovor koji je 1533. godine sklopio s Austrijom označava početak dugog razdoblja gdje kad krvavog ali uglavnom statičnog sučeljavanja osmanlijskog i habsburškog carstva; do kraja tog stoljeća obje strane izgradile su jedna nasuprot drugoj pograničnu zonu koju je čuvala mreža utvrda i ratobornih seljaka kojima se samo donekle moglo vladati.¹⁴⁸ Sporadični pljačkaški upadi postali su normalna stvar, ali vojna aktivnost na bosanskoj granici bivala je intenzivnija kad god bi sultan poveo rat širih razmjera protiv Habsburgovaca - kao što je, naprimjer, bilo za Sulejmanova posljednjeg pohoda na Ugarsku 1566. godine. Posljednji veliki osmanlijsko-habsburški rat, koji se vodio od 1593. do 1606. godine, zapravo su

¹⁴⁴ Lachmann, ur., *Memoiren eines Janitscharen*, str. 140.

¹⁴⁵ O jednom dramatičnom izvještaju o ekspediciji koja je dopremila hranu u Jajce 1525. godine vidi G. Wenzel, ur., *Marino Sanuto vilagkronikajanak tudositasai*, sv. 3 (= 25), str. 332-342.

¹⁴⁶ Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 260-267.

¹⁴⁷ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 44-47; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 585-589.

¹⁴⁸ Jezgrovit ali podroban prikaz osmanlijske ekspanzije vidi kod Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 55-94. O stvaranju Vojne krajine vidi Rothenberg, *Austrian Military Border*, str. 17-39.

izazvali okršaji što su ih zapodjele lokalne snage na sjeverozapadnoj granici Bosne: Osmanlije su bili oteli od Habsburgovaca važnu tvrđavu Bihać 1592. godine, ali je sljedeće godine bosanski *paša* doživio neugodno iznenađenje dok je opsjedao neprijateljsko uporište Sisak - bio je teško poražen. U prvom velikom obračunu u sljedećem ratu Osmanlije su nanijele težak poraz habsburškoj vojsci u Mezokeresztesu 1596. godine. Nakon toga su uspjeli učvrstiti svoju vlast u većem dijelu Ugarske za idućih osamdesetak godina.¹⁴⁹

Osmanlijsko je carstvo, dok nije počelo zaostajati i propadati - što bijaše proces koji je počeo sredinom 16. stoljeća - bilo u svojoj biti vojna organizacija. Težilo je pljački i ubiranju danka, a upravni je sistem imao za cilj da mu osigurava dvije stvari: ljudstvo kojim će voditi ratove, i novac kojim će plaćati te ljude. Oružane snage dijelile su se na dvije osnovne kategorije. Postojala je regularna vojska koju je direktno plaćala osmanlijska država, a sastojala se od janjičara (regularnog pješastva) i stalno plaćenog konjaništva poznatog pod nazivom "spahije Porte". ("Porta" bijaše tradicionalno ime carske vlade u Istanbulu.) S druge strane, postojalo je i feudalno konjaništvo: vojnici na konjima koji su obavljali svoju vojnu obavezu zbog posjeda što su ih dobili od države. (Riječ "spahija" sama po sebi označava taj tip feudalnog zemljoposjednika.) Te dvije kategorije vojnika zajedno činile su goleme armije koje su vodile pojedine ratove od ranog proljeća do kasne jeseni. Činjenica da se vojska morala svaki put okupljati oko Istanbula i marširati do periferije carstva postavljala je određeno geografsko ograničenje (kao što su pokazali ratni pohodi Sulejmana Veličanstvenog na Ugarsku) za ekspanziju carstva. Ali bilo je i raznih pomoćnih snaga koje su igrale važniju ulogu u pograničnim oblastima kao što je Bosna, gdje je bila potrebna vojna aktivnost tokom cijele godine. To su bili takozvani *azapi*, neka vrsta gradske milicije koja je sačinjavala posade tvrđava i djelovala kao pogranično pješastvo, i *delije* ili *akindžije*, neka vrsta neregularnog lakog konjaništva što je upadalo zbog pljačke na neprijateljski teritorij. Svi su ti vojnici bili muslimani: pripadnici pokorenih naroda uglavnom nisu smjeli nositi oružje. Međutim, za neke posebne namjene, posebno u pograničnim područjima u Bosni, koristile su se i lokalne kršćanske snage: kao čuvari cesta i prijevoja, dobavljači konja i nadasve kao neka vrsta opasnog teritorijalnog pljačkaškog pješaka poznatog pod nazivom *vojnuk* ili *martoloz*.¹⁵⁰ O njima će biti više riječi u poglavlju o bosanskim Srbima.

Janjičarska vojska, zajedno sa sistemom plaćanja danka u dječacima (poznatom pod turskom riječju *devoirme* /devširma/"skupljanje") kojim se ona popunjavala, bijaše najvažniji način na koji su se ljudi iz kršćanske Evrope regrutovali u mašineriju osmanlijske države. U 15. i 16. stoljeću, kad je sistem devširme bio u punom zamahu, skupljali su se u različitim ali čestim vremenskim razmacima po selima kršćanske Evrope dječaci i odvodili u Istanbul. Ondje su ih preobraćali na islam i vježbali za janjičarske odrede, ili za sultanovu vlastitu poslugu, ili za službenike u raznim državnim ministarstvima.¹⁵¹ (Sva su državna ministarstva bila u biti ogranci carske porodice.) Visoki dužnosnici u osmanlijskoj državnoj upravi imali su također velik broj takvih ljudi zaposlenih u svojim kućama: jedan od njih koji je umro u Istanbulu 1557. godine posjedovao je 156 robova, od kojih su pedeset dvoje bili Bosanci, a pretpostavlja se da su svi sakupljeni nekom vrstom privatne devširme, možda čak i na dobrovoljnoj bazi.¹⁵² Iako je otimanje djece bilo u biti bezdušan postupak, pružalo je očite prednosti ne samo dječacima (od kojih su mnogi poslije postajali *velike paše* i *veziri*) nego i njihovim porodicama s kojima su kasnije mogli obnoviti vezu. Dinastija Sokollu (Sokolovića) u Istanbulu, koja je dala niz velikih vezira, nije izgubila vezu sa svojom srpskom porodicom u Bosni i koristila se svojim uticajem da zaštiti interese Srpske

¹⁴⁹ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 184-187; Rothenberg, *Austrian Military Border*, str. 52-61; i vidi ovdje 6. poglavlje.

¹⁵⁰ O potpunijem prikazu vojnog poretka vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 122-131. O poretku u Bosni vidi Šabanović, "Vojno uređenje Bosne", posebno str. 216-219 o pomoćnim snagama.

¹⁵¹ Najbolji prikaz tog poretka nalazi se u knjizi Papoulia, *Ursprung und Wesen der „Knabenlese“*.

¹⁵² Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri", str. 62.

pravoslavne crkve. U 16. i 17. stoljeću bilo je ukupno devet velikih vezira bosanskog porijekla, a već od 1488. godine Bosanci su vraćani u Bosnu da njome upravljaju.¹⁵³ Premda su kršćanski roditelji kadikad podmićivali svoje muslimanske susjede da zamijene kršćanske dječake svojom još neobrezanom djecom, bilo je i suprotnih slučajeva, da su roditelji obiju vjera podmićivali službenike da im uzmu rođenu djecu. Dakako da su prednosti tog sistema bile jasne bosanskim muslimanima, koji su 1515. godine sklopili poseban sporazum da se po 1.000 njihove djece šalje godišnje u učilišta carske palače.¹⁵⁴

Sistem redovite devširme ukinut je negdje u prvoj polovici 17. stoljeća. U šezdesetim godinama toga stoljeća, kad je engleski diplomat Paul Rycaut pisao svoje klasično djelo o Osmanlijskom carstvu, devširma je već bila "potpuno pala u zaborav".¹⁵⁵ Ali uticaj je te institucije bio golem. Najmanje 200 000 djece s Balkana bilo je prošlo kroz taj sistem u ona dva stoljeća koliko je postojao.¹⁵⁶ Budući da su velika većina te djece bili Slaveni, srpsko-hrvatski jezik (sa svojim susjedom, bugarskim, s kojim se uzajamno prilično dobro razumiju) usađen je bio u samo srce osmanlijske države. Jedan zapadni komentator zabilježio

je 1595. godine da je "slavenski jezik" bio treći po zastupljenosti u carstvu (iza turskog i arapskog), zato što je bio jezik janjičara. A jedan je drugi posmatrač 1660. godine zapazio da se "turski jezik gotovo i ne čuje na sultanovu dvoru" zato što su "sav dvor i većina velikaša" - "otpadnici" iz zemalja u kojima se govore slavenski jezici.¹⁵⁷ Taj je sistem imao još jednu važnu društvenu i političku posljedicu: stvorio je klasu moćnih državnih dužnosnika i njihovih potomaka koji su dolazili u sukob s feudalnovojnim spahijama i malo-pomalo prisvojili njihovu zemlju ubrzavajući proces udaljavanja od feudalnog davanja zemlje u zakup u smjeru privatnih posjeda i otkupa od države prava na ubiranje poreza. Stoga je Stanford Shaw napisao: "U biti je to bio trijumf balkanskog elementa u osmanlijskoj vladajućoj klasi zahvaljujući sistemu devširme, što je dovelo do sloma finansijskog i administrativnog aparata Osmanlija i izazvao kasniju propast sveukupnog carstva."¹⁵⁸

Bosni je od samog početka bio nametnut osmanlijski feudalni poredak. Postojale su dvije osnovne vrste posjeda koji je spahija mogao dobiti od države: veća vrsta zvala se *zijamet*, a manja *timar*, koji je bio u posjedu *timariota*. (Treća i najveća vrsta poznata pod nazivom *has* dodjeljivala se samo najvažnijim pokrajinskim namjesnicima i članovima sultanove porodice.) Taj sistem, općenito poznat pod nazivom timarski sistem, bijaše strogo vojno-feudalan: zakup je ovisio o vojnoj službi, zemlja je ostajala u vlasništvu sultanovu, a timariotovi nasljednici nisu po zakonu mogli naslijediti timar (iako su ga u praksi obično nasljeđivali). Zakupnici tih posjeda morali su se odazivati s oružjem i konjima svakom pozivu na vojnu dužnost; isto su tako morali dovoditi i uzdržavati i druge vojnike u upravnom razmjeru sa svojim prihodima.¹⁵⁹ Okupljali su se za rat prema vojnom okrugu u kojem su prebivali (*sandžaku*, što na turskome doslovce znači "zastava"), a zapovjednik im je bio *sandžak-beg*, što je bio najniži vojni čin koji je imao pravo na titulu paše.

Budući da su timarioti često bili po šest do devet mjeseci godišnje na vojnoj dužnosti, njihov zakup nije morao previše opterećivati seljake (kršćane ili muslimane) koji su im obrađivali zemlju. Seljaci su plaćali desetinu u naturi, što je moglo iznositi između jedne

¹⁵³ Pelletier navodi popis velikih vezira i napominje da je između 1488. i 1858. godine bilo u Bosni 65 namjesnika rodom iz Bosne: Sarajevo, str. 75.

¹⁵⁴ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 58; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 114.

¹⁵⁵ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 197. Posljednji put je devširma provedena u Srbiji 1638. godine (Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 27). Možda je bilo i pokušaja da se devširma obnovi: Sieur de la Croix, sekretar francuske ambasade u Istanbulu, zabilježio je 1684. godine da se devširma tada provodila svakih deset godina (*Memoires*, str. 201-202).

¹⁵⁶ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 56.

¹⁵⁷ Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 48; Hottinger, *Historia orientalis*, str. 463.

¹⁵⁸ Shaw, "Ottoman View of the Balkans", str. 69-70.

¹⁵⁹ O pojednostima vidi Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 37-38; Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 172-173.

desetine i četvrtine njihove ljetine, i još nekoliko manjih dadžbina; isto su tako bili dužni obavljati još neke poslove za timariota, iako to nisu bili tako teški poslovi kakve su obavljali kmetovi u većini drugih evropskih feudalnih zemalja. Osim toga, plaćali su godišnju zemljarinu (*harač*, koji se poslije stopio s glavarinom zvanom *džizja*) sultanu. Njihov se osnovni pravni položaj sastojao u položaju zakupca koji nema pravo na samu zemlju nego samo na njeno korištenje (to su pravo njihova djeca mogla naslijediti). Oni su to pravo mogli i prodati i teoretski su se mogli i preseliti, iako su timarioti, naravno, nastojali da ih u tome spriječe.¹⁶⁰ Općenito, timariot nije u pravnom smislu mogao ništa više zahtijevati od svojih seljaka nego da mu plaćaju desetinu i ostale dažbine, i da ga slušaju kad god nastupa kao državni dužnosnik: nije imao one pravosudne ovlasti kakve su imala vlastela u zapadnoj Evropi.

Dakako da će se ti uvjeti poslije promijeniti, u onoj mjeri u kojoj feudalni poredak bude propadao. Ali u početku je seljak na timarskom posjedu zasigurno bolje živio nego što je živio u feudalnoj Bosni prije dolaska Osmanlija - pogotovo uoči same osmanlijske najezde, kad je stanovništvo podnosilo dodatni finansijski teret i zbog odbrane Bosne od Osmanlija i zbog plaćanja danka Osmanlijama da ih ostave na miru. U jednom od svojih posljednjih apela prije predaje, kralj Stjepan Tomašević napisao je: "Turci... pokazuju dobronamjernost spram seljaka. Obećavaju im da će svi oni koji prijeđu na njihovu stranu biti slobodni i milostivo ih dočekuju... Ovakvim će podvalama lako navesti ljude da me napuste."¹⁶¹ Te "podvale" nisu u svemu bile puke opsjene. A oni seljaci koji bi se preobratali na islam mogli su steći povoljnije uvjete zakupa zemlje - da budu punopravni vlasnici malog posjeda ili *čiftluka*, obično od pet do deset hektara zemlje.¹⁶²

Dakako da je u osmanlijskoj državi bilo korisno biti musliman. Ipak bismo pogrešno shvatili Osmanlijsko carstvo kad bismo pretpostavili - kao što se još pretpostavlja u mnogim standardnim djelima - da je to carstvo bilo strogo ustrojeno na vjerskim osnovama, da je bilo apsolutno podijeljeno s jedne strane na vladajuću klasu muslimana a s druge strane na podaničku klasu nevjernika, koji su bili razvrstani prema *miletu* (vjeri) kojem su pripadali. Carstvo je tek u potonjim godinama postalo takvo, a u prvom razdoblju osmanlijske vladavine na Balkanu podjela nije bila toliko kruta. Glavna razlika nije bila između muslimana i nevjernika, nego između Osmanlija (što će reći sveukupne vojno-upravne klase u koju su ljudi mogli ući ako su prihvatili osmanlijske nazore i osmanlijska pravila ponašanja) i *raje*. Arapska riječ iz Kurana "raja" ("jato" ili "stado") bila je opća riječ za sav podanički narod: i muslimani su mogli biti raja, pogotovo ako su, kao Arapi, pokazivali karakteristike neosmanlijske kulture. Osnovni osmanlijski pravni sistem nije ovisio o islamskom svetom zakonu nego je proisticao iz volje sultanove, pa je često potvrđivao svojim autoritetom lokalne zakone i povlastice i samo se pretpostavljalo da nije u sukobu sa svetim zakonom ili šerijatom. Tek se postupno, u 16. i 17. stoljeću, islam bolje stopio s načelima osmanlijstva. Kad su Osmanlije osvojile Bosnu, pa i u sljedećih nekoliko naraštaja, i kršćanin je mogao postati spahija i dobiti od države timar, a da se nije morao odreći svoje kršćanske vjere: jedino što se od njega zahtijevalo bijaše osvjedočena privrženost osmanlijskoj državi i prihvatanje njenih zakona i običaja.¹⁶³

Iako su Bosnom vladali muslimani, teško da bi se ona mogla nazvati islamskom državom. Nije bila državna politika preobraćati ljude na islam ili ih siliti da se ponašaju kao muslimani; državna je politika jedino bila da drži zemlju pod vlašću i da izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima carstva.

¹⁶⁰ O timarskom sistemu vidi Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 28-33; Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 98-99, 212.

¹⁶¹ *Fine, Late Medieval Balkans*, str. 583.

¹⁶² Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 24.

¹⁶³ Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri".

To znači da je osmanlijska vladavina u tom razdoblju mogla biti sasvim podnošljiva, jer je bilo područja života za koje jednostavno nije marila. Kršćanska i jevrejska vjera smjele su i dalje djelovati, iako uz razna ograničenja, smjele su i dalje provoditi svoje vjerske zakone među vjernicima, na svojim sudovima - barem u građanskim sporovima. Ali istodobno je ta ograničenost interesa osmanlijske vlasti za teritorije kojima je vladala očito vodila u korupciju i ugnjetavanje. Dokle god je pokrajinski namjesnik osiguravao ljudstvo i prihode državi i držao povjereni teritorij čvrsto pod svojom vlašću, niko iz carske uprave nije pobliže provjeravao kako se on ondje ponaša. Okrutni ili korumpirani paša uživao je veliku slobodu u svom djelovanju; namjesnici su mogli biti opozvani zbog nesposobnosti ili neposluha, ali nikad zbog same korupcije. A činjenica da su pokrajinski namjesnici i vojni zapovjednici često premješteni iz mjesta u mjesto, i da su obično provodili svega po dvije-tri godine na čelu neke pokrajine, bijaše takoreći poziv da za što kraće vrijeme izvuku što više bogatstva iz povjerenih im teritorija. Bilo je nekoliko vrsta građanskog zakona u Osmanlijskom carstvu, a postojao je i sveti zakon islama, koji je bio sve važniji, ali bi teško bilo kategorički tvrditi da je Osmanlijsko carstvo bilo pravna država.

O osmanlijskom je zakonu na lokalnom nivou brinuo *kadija* ili sudac. On je bio najvažniji lokalni administrator, a područje za koje je odgovarao zvalo se *kaza* ili *kadiluk*.¹⁶⁴ Određeni broj kadiluka tvorio je *sandžak*, vojno-upravni okrug. Svaki je sandžak bio velika i važna teritorijalna jedinica, ali je on opet bio dio *ejaleta* ili pokrajine, najveće sastavne jedinice Carstva. Prvi sandžak koji su Osmanlije osnovali nakon osvajanja Bosne bijaše sama Bosna, s upravnim sjedištem najprije u Sarajevu (do 1553. godine), onda u Banjoj Luci (do 1639), pa opet u Sarajevu (do devedesetih godina 17. stoljeća), pa onda u Travniku. Sandžak Zvornik, na sjeveroistoku, osnovan je nešto kasnije, a sandžak Hercegovina 1470. godine. U 16. stoljeću osnovano je još pet sandžaka u obližnjim zemljama, djelomice od teritorija osvojenog u Hrvatskoj i Slavoniji. Do 1580. godine svi su ti sandžaci pripadali ejaletu Rumeliji, pokrajini koja je obuhvatala veći dio Balkana.¹⁶⁵ Ali te je godine donesena odluka da se od njih napravi novi ejalet: Bosna. To znači da je tim područjem vladao paša najvišeg ranga, *beglerbeg*: gospodar nad gospodarom. Tako je nastala bosanska cjelina koja je obuhvatala svu današnju Bosnu i Hercegovinu i neke susjedne dijelove Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i Srbije.¹⁶⁶ Dok je, naprimjer, stara Kraljevina Srbija ostala podijeljena na više manjih jedinica, od kojih je svaka bila tek jedna od mnogobrojnih sastavnica ejaleta Budima ili Rumelije, Bosna je uživala taj posebni status kao izdvojena cjelina sve do kraja osmanlijske vladavine.

¹⁶⁴ Kadiluk je mogao biti podijeljen na dvije ili više nahija, kojima su na čelu bili zamjenici sudaca; u Bosni su granice nahija često odgovarale starim granicama župa. Vidi Kreševljaković, Kapetanije u Bosni, str. 9-10.

¹⁶⁵ Osim Požeškog sandžaka (u Slavoniji) i Zvorničkog, koji su bili u Budimskom ejaletu od 1541. do 1580: *ibid.*, str. 10.

¹⁶⁶ O pojedinostima vidi *ibid.*, str. 9-10, i Đurđev, "Bosna", str. 1263.

5. Islamizacija bosne

Dolazak Osmanlija u 15. stoljeću vjerovatno nije bio prvi doticaj Bosne s islamom. Rana arapska ekspanzija na Mediteranu, koja je do devetog stoljeća utvrdila muslimansku vladavinu na Kreti, Siciliji, u južnoj Italiji i Španiji, zasigurno je često dovodila muslimanske trgovce i gusare na dalmatinsku obalu. Trgovanja robljem s te obale, zbog čega su, kao što smo vidjeli, bosanski robovi dospjeli i do zapadnog Mediterana potkraj srednjega vijeka, svakako je bilo i u tom ranijem razdoblju: porobljenih Slavena iz mediteranske regije bilo je već na početku postojanja muslimanske Španije, pa je poznato da su saracenski vladari Andaluzije imali u desetom stoljeću slavensku vojsku od 13 750 ljudi.¹⁶⁷ Ali možemo samo nagađati da li je iko od tih Bosanaca prešao na islam, dočepao se slobode i vratio u zavičaj. Isto tako možemo samo nagađati kakvi su bili odnosi između Bosne i muslimana u srednjovjekovnoj Ugarskoj arapskih trgovaca, potomaka islamiziranih turanskih plemena i drugih doseljenika. Zna se da su oni prebivali u mnogim ugarskim krajevima, pa i u Srijemu, pokrajini uz sjeveroistočnu Bosnu, sve dok nisu na kraju bili protjerani iz Ugarske, zajedno s Jevrejima, u 14. stoljeću.¹⁶⁸ Razumljivo je što su se neki bosanski naučnici posebno trudili da dokažu kako je islam odvajkada prisutan u Bosni, možda i duže od same bosanske države. Ali povijesno je značenje tih prvih mogućih doticaja zapravo beznačajno. Doticaj je jedna stvar, a masovna promjena vjere druga.

Islamizacija velikog dijela stanovništva pod osmanlijskom vlašću ostaje najizrazitija i najvažnija karakteristika novije povijesti Bosne. O tome kako i zašto se to dogodilo iznikli su mnogi mitovi. Neke od njih upile su glave prosječnih Bosanaca još iz starije naučne literature (i iz nekih suvremenih djela za koja se baš i ne bi moglo reći da su naučna). Mnoga bitna svjedočanstva nisu bila dostupna sve dok povjesničari nisu u četrdesetim godinama 20. stoljeća počeli ozbiljno analizirati osmanlijske administrativne dokumente. U posljednjih nekoliko desetljeća nastala je mnogo potpunija slika i napokon su odbačeni neki od najčešćih mitova i legendi o islamizaciji Bosne.

Najbolji su izvor informacija osmanlijski “defteri”, porezne knjige u kojima je popisano vlasništvo imovine a ljudi razvrstani po vjerskoj pripadnosti. Iz njih se može steći vrlo dobar uvid u širenje islama u Bosni. Najstariji defteri, iz 1468. i 1469. godine, pokazuju da je islam u prvim godinama nakon osvajanja pridobio tek šačicu ljudi za sebe: na području istočne i srednje Bosne koje te knjige obuhvaćaju bilo je 37 125 kršćanskih porodica a svega 332 muslimanske. Pretpostavljajući da je svaka porodica imala prosječno po pet članova, kršćana je bilo 185 625. Posebno su navedena imena gotovo 9 000 pojedinaca, neženja i udovica kršćanske vjere. Polovica kršćanskih porodica i dvije trećine muslimanskih (234) bijahu obična raja koja je živjela na običnim timarima, a ostali su živjeli na veleposjedima, hasovima, ili u gradovima, ili na svojoj zemlji. Naučnik koji je prvi analizirao te dokumente, Nedim Filipović, isto je tako uočio da je islamizacija vrlo sporo napredovala u Hercegovini a da je najviše uznapredovala, što nije nikakvo čudo, na malom području oko Sarajeva, koje su Osmanlije držale u svojim rukama već od četrdesetih godina 15. stoljeća.¹⁶⁹ Jedni su od timariota u tim prvim defterima posebno označeni kao “novi muslimani”; drugi nose muslimansko ime i navedeni su u popisu kao “sin toga i toga...” koji je još nosio kršćansko ime.¹⁷⁰

Sljedeći defter koji je temeljito raščlanjen obuhvaća sandžak Bosnu iz 1485. godine. Tu se već vidi da je islam znatno uznapredovao. U njemu ima 30.552 kršćanske porodice, 2.491

¹⁶⁷ Mažuranić, *Sudslaven im Dienste des Islams*, str. 21-27; Hukić, ur., *Islam i muslimani u Bosni*, str. 20-21.

¹⁶⁸ Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 84-89.

¹⁶⁹ Filipović, “Napomene o islamizaciji”; Džaja, *Die “bosnische Kirche”*, str. 71-73. O drugim podacima, iz dokumenata i s nadgrobnih spomenika, koji pokazuju da je u Sarajevu bilo muslimana prije 1463. godine, vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 66.

¹⁷⁰ Okić, “Les Kristians de Bosnie”, str. 118-119.

pojedinaac, neženja i udovica kršćanske vjere, 4.134 muslimanskih porodica i 1.064 neoženjenih muslimana.¹⁷¹ Ako opet uzmemo da je svaka porodica prosječno imala po pet članova, dobivamo ukupno 155.251 kršćanina i 21.734 muslimana. U usporedbi s brojevima iz 1468. i 1469. godine zapanjuje opadanje ukupnog broja stanovnika (što je u stvarnosti bilo još veće ako uzmemo u obzir normalan godišnji prirast stanovništva). Za to vrijeme ljudi su se neprestano iseljavali iz Bosne, pa se i u popisima spominje veći broj napuštenih sela. Dakako da su bježali samo oni koji nisu prešli na islam, a novopečeni su muslimani svi ostajali. Ali u iduća četiri desetljeća, kad se ukupni broj stanovnika uglavnom nije mijenjao, znatno je porastao broj muslimana: u defterima iz dvadesetih godina 16. stoljeća za sandžak Bosnu ukupan broj kršćana iznosi 98.095 a muslimana 84.675.¹⁷² Kako znamo da u tom razdoblju nije bilo većeg doseljavanja muslimana u Bosnu, taj broj po svoj prilici predstavlja i broj bosanskih kršćana koji su primili islam.

Proces islamizacije postupno se ubrzavao i u Hercegovini. Sačuvan je zapis pravoslavnog monaha iz Hercegovine iz 1509. godine koji kaže da su mnogi pravoslavci drage volje prigrlili islam.¹⁷³ U sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni islam se nije mogao tako brzo širiti jer su ta područja naknadno oteta od Ugarske. Tek pošto je osvajanje dovršeno negdje u dvadesetim godinama 16. stoljeća, proces islamizacije potekao je malo brže. Franjevački je povjesničar otac Mandić tvrdio da je u razdoblju između 1516. i 1524. godine prvi put svjesno pokrenuta kampanja progona katolika i prisiljavanja da se preobrate na islam.¹⁷⁴ Ipak, najiscrpnija studija o sjeveroistočnoj Bosni u tom razdoblju, koju je napisao Adem Handžić, ne potvrđuje tu Mandićevu tvrdnju, iako navodi da se mnogo katolika bilo iselilo s tog područja i da je od deset tamošnjih franjevačkih samostana njih pet prestalo djelovati. Handžić isto tako dokazuje da su iz razumljivih razloga više prelazili na islam oni katolici koji su stanovali dalje od katoličkih crkava. Najotpornije je mjesto bila Srebrenica, u kojoj je živjelo mnogo njemačkih i dubrovačkih katolika pa su sredinom 16. stoljeća još činili dvije trećine stanovništva. Inače su se gradovi obično brže islamizirali nego sela. U cjelokupnoj oblasti sjeveroistočne Bosne bila je 1533. godine otprilike jedna trećina stanovništva muslimanska, a već 1548. godine 40 posto.¹⁷⁵

Za ostatak 16. stoljeća nedostaju tačniji podaci, a nakon toga se odustalo od vođenja deftera. Ipak, čini se bjelodanim da su negdje potkraj 16. i na početku 17. stoljeća muslimani stekli apsolutnu većinu na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Imamo doduše iskaze nekih katoličkih svećenika koji su posjetili Bosnu na početku 17. stoljeća i koji su sastavili detaljne izvještaje za Rim, ali se njihovi brojčani podaci zasigurno zasnivaju ponajviše na usmenim izvorima, njihova je upotreba imena Bosna vrlo elastična i očito im je bilo stalo do toga da istaknu brojčanu snagu Katoličke crkve ili stepen ugnjetavanja koje ona trpi. Takav je jedan posjetilac naveo da je ukupan broj katolika 1626. godine u cijeloj Bosni iznosio 250.000 duša, i dodao da je broj muslimana veći od ukupnog broja kršćana.¹⁷⁶ Jedan drugi, albanski svećenik i apostolski vizitator Peter Masarechi, uputio je pomnije sastavljen izvještaj 1624. godine. Nažalost, gotovo svi povjesničari koji su ga citirali pogrešno su protumačili

¹⁷¹ Džaja, Die "bosnische Kirche", str. 74.

¹⁷² Fine, *Bosnian Church*, str. 384. Brojevi koje navodi D. Mandić (Etnička povijest Bosne, str. 154) nisu tačni. Ukupan broj stanovnika izračunat na temelju deftera u dvadesetim godinama 16. stoljeća u sandžacima Bosne, Zvornika i Hercegovine iznosi 211 595 kršćana i 133 295 muslimana (Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 165).

¹⁷³ Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 78. D. Mandić također bilježi da je na početku 16. stoljeća islamizacija brže napredovala u Konjicu i Foči: *Etnička povijest Bosne*, str. 161.

¹⁷⁴ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 153-158.

¹⁷⁵ Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 118-122. Vidi i osvrt na to kod Džaja, Die "bosnische Kirche", str. 80-88.

¹⁷⁶ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 211. Taj se svećenik zvao "Athanasio Georgiceo", a suvremeni povjesničari pišu njegovo prezime na različite načine, kao Grgičević (što je zasigurno netačno), Georgijević i Jurjević. U tim izvještajima iz 17. stoljeća "Bosna" znači čitavu istoimenu franjevačku provinciju koja je otprilike odgovarala tadašnjem Bosanskom ejaletu, mnogo većem području od Bosanskog sandžaka.

cifre što ih je naveo o Bosni. Njegovi pravi podaci glase da je tada u Bosni bilo 150.000 katolika, otprilike 75.000 pravoslavaca i 450.000 muslimana.¹⁷⁷

Tako je proces kojim su muslimani postali većinsko stanovništvo u Bosni potrajao dobrih 150 godina. U svjetlu dosad prikupljenih podataka, jasno je da možemo mirne duše odbaciti neke od najstarijih mitova o islamizaciji Bosne. Neprihvatljiva je ideja da su se u tom razdoblju u Bosnu masovno doseljavali muslimani iz drugih zemalja. Iako su Osmanlije naselile neke Turcima srodne narode u drugim dijelovima Balkana, defteri potvrđuju da takva politika nikad nije vođena u Bosni. Možda su gdjekoji površni strani gosti u Bosni u osmanlijsko doba bili zbunjeni činjenicom što su bosanski muslimani sami o sebi govorili da su "Turci", ali to nije značilo da misle da su pravi Turci. Dapače, za osmanlijske Turke uvijek su koristili druge izraze: ili *Osmanlije* ili *Turkuše*.¹⁷⁸ Sigurno je da su se pojedini muslimani - trgovci, obrtnici, spahije doseljavali u Bosnu i iz drugih dijelova Carstva. Neki su od njih, vjerovatno veći dio njih potkraj 15. i na početku 16. stoljeća, bili Slaveni muslimanske vjeroispovijesti iz drugih slavenskih zemalja. Od mnogih neslavena koji su služili u bosanskim oružanim snagama u 16. i 17. stoljeću, gotovo da se niko nije nastanio na bosanskom tlu.¹⁷⁹

Isto je tako očito netačna pretpostavka da je u prvim godinama nakon osvajanja Bosne bilo masovne, prisilne promjene vjere: proces je preobraćanja bio u početku polagan i potrajao je više naraštaja. Premda nam nedostaje vlastitih svjedočanstava o tome kako su se i zašto pojedinci odlučivali na promjenu vjere, nailazimo gdješto na komentare, kakav je bio i komentar spomenutog monaha, koji pokazuju da su ljudi dobrovoljno mijenjali vjersku pripadnost. Defteri isto tako svjedoče o prilično ravnodušnom držanju vlasti spram odlučnosti nekih kršćana da ustraju u svojoj vjeri: bilo je normalno da ljudi postanu muslimani i uzmu muslimanska imena a da i dalje žive sa svojom kršćanskom porodicama.¹⁸⁰ Ta nam praksa pomaže da shvatimo zašto su muslimani u Bosni zadržali slavenski način tvorbe prezimena po očevu imenu: u prvim defterima ima mnogo ovakvih primjera: "Ferhat, sin Ivanov", ili "Hasan, sin Mihailov". U vrijeme kad su se ta imena po ocu ustalila kao prezimena, većini muslimana bili su očevi već muslimani, ali su i dalje tvorili porodična imena na taj slavenski način pa su tako nastala prezimena kao što su Hasanović ili Sulejmanović.¹⁸¹

Kad kažemo da nije postojala neka generalna politika da se pojedinci prisiljavaju na promjenu vjere, to ne znači da kršćanske crkve nisu bile ometane i šikanirane u svom radu. Pravoslavna je crkva bolje prolazila u tom razdoblju iz dva razloga: prvo, zato što su Osmanlije bile sklonije Pravoslavnoj nego Katoličkoj crkvi (crkvi njihova dušmanina Austrije), i drugo, zato što se u većem dijelu Bosne, izuzev Hercegovine, nije posebno osjećala prisutnost pravoslavlja prije osmanlijske okupacije.

¹⁷⁷ "De Turchi saranno tre parti, et a pena de Catholici una, Sehismatici saranno per la meta di Chatolici, de quali saranno cento cinquanta [sic] milla anime in circa" (Draganović, "Izvješće apostolskog vizitatora", str. 43). U sažetku na početku tog izvještaja (str. 10), koji je sastavio neko drugi, ova je rečenica pogrešno protumačena da znači 150 000 pravoslavaca i 300 000 katolika (i prema tome 900 000 muslimana); ovih su se podataka držali gotovo svi kasniji autori.

¹⁷⁸ Turkuša potiče od turskih riječi türk uşaklı, što će reći "sin Turčinov".

¹⁷⁹ Kulišić, "Razmatranja o porijeklu Muslimana", str. 145-147; Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 128-141; Fine, *Bosnian Church*, str. 382; Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 57. Osnovu sveukupnog proučavanja ovog predmeta čini istraživanje u istanbulskim arhivima Omera Lütfija Barkana, koji nije pronašao nikakva svjedočanstva o naseljavanju skupina Turaka ili Azijaca u Bosni; vidi njegovo djelo "Les deportations comme methode de peuplement".

¹⁸⁰ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 84.

¹⁸¹ Smailović, *Muslimanska imena*, str. 50-54; Blau navodi popis muslimanskih prezimena i napominje da neka od njih također potiču od imena mjesta: *Reisen in Bosnien*, str. 62-63.

Zapravo se pravoslavno stanovništvo naselilo dobrim dijelom u Bosnu kao neposredna posljedica osmanlijske politike. (O tome će biti više riječi u 6. poglavlju.) Pravoslavna je crkva bila općeprihvaćena institucija u Carstvu.¹⁸²

S druge strane, na Katoličku crkvu gledalo se vrlo nepovjerljivo, iako je stekla osnovni legalni status potreban da nastavi svoje djelovanje.¹⁸³ Njene su svećenike smatrali potencijalnim špijunima stranih sila, i to sasvim opravdano: jedan mletački državni službenik zabilježio je 1500. godine izvještaj “nekih franjevaca koji su bili u Bosni”, gdje se analiziraju vojne namjere Osmanlija.¹⁸⁴ Mnogi su katolici izbjegli u susjedne katoličke zemlje u prvih pola stoljeća osmanlijske vladavine - naročito, valja pretpostaviti, oni koji su surađivali s Ugarima u njihovu pokušaju da zadrže sjeverni dio Bosne. Kao što smo vidjeli, pet od deset franjevačkih samostana u toj sjeveroistočnoj oblasti koju je proučavao Adem Handžić prestali su djelovati u procesu osmanlijskog osvajanja. Prije nego što su Osmanlije stupile u Bosnu, u samoj je Bosni bilo 35 franjevačkih samostana, a u Hercegovini četiri. Većina tih samostana nije zavedena u deftere, jedni su razoreni u ratu a drugi su (u Foči, Jajcu, Zvorniku, Srebrenici i Bihaću) pretvoreni u džamije. U osamdesetim godinama 16. stoljeća franjevački general vizitator zatekao ih je samo deset u cijeloj Bosni. Isti taj broj (za teritorij današnje Bosne) navodi jedan drugi katolik, biskup Maravić, u svom izvještaju iz 1655. godine.¹⁸⁵ Franjevci su bili jedini katolički svećenici koji su djelovali u Bosni. Katolička administrativna jedinica u Bosni podijeljena je 1514. godine na dvije provincije, Hrvatsku Bosnu (tj. neosmanlijsku Bosnu) i “Bosnu Srebrenu”, “Bosnia Argentina” (tj. samu Bosnu), koja je bila potpuno osiromašena i izolirana. Premda crkva u Bosni nije imala drugog izvora prihoda do novca iz inozemstva i darova svojih vjernika, lokalni osmanlijski upravljači nalazili su mnogo načina da izvuku od nje velike svote. Hirovitiji upravljači služili su se bilo kakvim izgovorom da zatraže novac. U jednoj pritužbi upućenoj iz Bosne u Rim 1603. godine opisano je kako su Osmanlije držali franjevce u zatvoru i zlostavljali ih tražeći od njih 3.000 aspri za odobrenje da mogu ostati u svojim samostanima.¹⁸⁶ Očito je da su katolički svećenici vrlo teško živjeli i da su ih Osmanlije vrlo često na razne načine tlačile. Ali svemu tomu je cilj bio novac, a ne promjena vjere.

Druga omiljena teorija o islamizaciji Bosne tvrdi da je islamizacija bila posljedica masovne promjene vjere pripadnika Crkve bosanske - koji su, prema svim verzijama ove teorije, navodno bili bogumili. Na prvi pogled ima nečega vjerodostojnog u toj tvrdnji: Crkva bosanska i velik porast islamskog stanovništva u Bosni dvije su najizrazitije karakteristike bosanske povijesti, a prva završava gotovo istodobno kada druga započinje. Što bi moglo biti prirodnije nego pretpostaviti da jedno objašnjava drugo? Ipak, ta je teorija u svojoj najjednostavnijoj formi očito netačna. Ta se dva fenomena mogu dovesti u neku vezu, ali je ta veza tek posredna. Proces islamizacije trajao je, kao što smo vidjeli, kroz više naraštaja. Ako su glavni izvor novopečenih muslimana u čitavom tom razdoblju bili pripadnici Crkve bosanske, onda bi valjalo očekivati da ćemo u defterima naći podatke o velikom broju tih pripadnika - koji se postupno smanjuje - ali defteri pokazuju da je za gotovo 150 godina bilo u Bosni manje od 700 registriranih pripadnika te crkve. Već smo vidjeli da ima valjanih razloga da vjerujemo da se Crkva bosanska uglavnom ugasila još prije dolaska Osmanlija, i da broj njenih svjetovnih pripadnika u godinama prije njene propasti ionako nije bio bogzna kako velik. Možda su neki od tih ljudi zaista, kao što nekoliko suvremenika daje na znanje, objeručke prihvatili Osmanlije kako bi napakostili svojim katoličkim progoniteljima.¹⁸⁷ Ali

¹⁸² Vidi Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 45-46.

¹⁸³ O odobrenju, *ahdnami* ili dekretu o zaštićenom statusu vidi Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni*, sv. 1, str. 132.

¹⁸⁴ G. Wenzel, ur., *Marino Sanuto vildgkronikajanak tudositasai*, sv. 1 (= 14), str. 155.

¹⁸⁵ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 159-164; Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 477-478.

¹⁸⁶ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 341.

¹⁸⁷ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 93.

prihvatanje Osmanlija objeručke bilo je nešto sasvim drugo od takvog prihvatanja islama. Pojedinci koji su se tako ponijeli zbog svoje silne privrženosti Crkvi bosanskoj zasigurno bi bili posljednji od svih ljudi koji bi se odrekli svoje vjere. Bilo je i pokušaja da se pronađu neke dublje duhovne veze između teologije bosanskih “bogumila” i mističke tradicije u islamu, naročito u sufizmu derviških redova.¹⁸⁸ Međutim, ako odbacimo, kao što moramo, “bogumilsku” teoriju o Crkvi bosanskoj, onda i taj argument pada u vodu.

Jedina veza koja se može otkriti između Crkve bosanske i islamizacije jest posredna i prilično negativna. Ono što slučaj Crkve bosanske pokazuje, to je da je Bosna imala neobično krhku i izlomljenu crkvenu povijest u razdoblju prije dolaska Osmanlija. Na nekim područjima (u Hercegovini i u srpskom pojasu u istočnoj Bosni) nadmetale su se među sobom tri različite crkve. U većem dijelu same Bosne nadmetale su se dvije: Crkva bosanska i Katolička crkva. Ni jedna od njih, sve do posljednjih desetljeća Bosanskog kraljevstva, nije isključivo podržala državnu politiku, i ni jedna nije imala pravu teritorijalnu podjelu na župne crkve i župnike. Zasigurno su mnoga sela bila daleko i od franjevačkih samostana i od hiža Crkve bosanske, pa su ih u najboljem slučaju obilazili jedanput godišnje fratar ili krstjanin. Ako ovakvo stanje usporedimo s prilikama u Srbiji ili Bugarskoj, u kojima je postojala jedinstvena, snažna i dobro organizirana nacionalna crkva, uočiti ćemo jedan od glavnih razloga velikom uspjehu islama u Bosni. Nesnošljivo nadmetanje katolika i pravoslavnih nastavilo se za sve vrijeme islamizacije Bosne. Dok su pripadnici i jedne i druge crkve postajali muslimani, neki su katolici prelazili na pravoslavnu vjeru i obratno.¹⁸⁹ Značajno je da je jedina druga balkanska zemlja (osim Trakije koja bijaše naseljena Turcima) u kojoj je prevladala muslimanska većina bila Albanija, koja je također bila poprište nadmetanja kršćanskih crkava (katoličke i pravoslavne). Ali albanski je slučaj opet drukčiji. Čini se da se ta zemlja islamizirala zbog svjesne osmanlijske politike da suzbije otpor u njoj nakon osmanlijskomletačkog rata u 17. stoljeću.¹⁹⁰

Ako uzmemo u obzir da u mnogim dijelovima Bosne nijedna crkva nije odlučno zastupala kršćanske interese, bit će nam nešto jasnija psihologija preobraćenja na islam. Nema smisla govoriti o tom preobraćanju onako kako bismo govorili, recimo, o Martinu Lutheru ili kardinalu Newmanu. Na seoskim područjima na kojima je bilo premalo svećenika, kršćanstvo (u bilo kojem obliku) vjerovatno se svelo samo na niz narodnih običaja i ceremonija, od kojih su jedni bili vezani uz rođenje, vjenčanje i smrt, a drugima je svrha bila da odvrate nesreću, izliječe od bolesti, osiguraju dobre prinose i tako dalje. Prelazak s narodnog kršćanstva na narodni islam nije predstavljalo veliku promjenu; mnogi su se običaji mogli mirne duše nastaviti, samo uz malko drukčije riječi i imena. Bez nadzora crkve koja bi upozoravala vjernike na opasnost što prijeti besmrtnoj duši, taj prelazak nije uopće morao biti težak. Ozbiljni protestantski posjetioci na Balkanu bili su često zgranuti nad time kako ljudi nehajno shvataju te promjene vjere. Engleski liječnik George Wheler, koji je u sedamdesetim godinama 17. stoljeća posjetio Korint, zapazio je kako “ovdašnji kršćani, kojima nedostaje dobra poduka, sposobni i odani pastori koji bi ih podučili, otpadaju svakodnevno od vjere, odriču se svoje religije u korist osmanlijskog praznovjerja kad god ih snađe kakva god nezgoda ili neugodnost.”¹⁹¹

Neki od običaja iz narodne religije koji se spominju u prvim izvorima, postoje odvajkada i u kršćanskoj i u islamskoj tradiciji. Vjerovanje u zaštitnu moć pločica ili papirića s religioznim natpisima - bilo kao amulet ili nešto što se zakopava u polju da štiti ljetinu - bijaše uobičajeno u srednjem vijeku i očuvalo se do dana današnjega i među kršćanima i

¹⁸⁸ Balić, *Das unbekanntes Bosnien*, str. 92-94.

¹⁸⁹ Fine, *Bosnian Church*, str. 384-385.

¹⁹⁰ Džaja, *Die “bosnische Kirche”*, str. 91.

¹⁹¹ Wheler, *Journey into Greece*, str. 441.

među muslimanima.¹⁹² Jedan je putnik 1904. godine bio iznenađen činjenicom što su i muslimani i kršćani podjednako “bili praznovjerni i vjerovali u moć hamajlija, koje su muslimanima često blagoslovili franjevci i koje djeca nose oko vrata, na odjeći ili na fesu: zmije, ribe, orlovske pandže, jelenske rogove i tako dalje.”¹⁹³ Mnoge svetkovine i praznike slave obje religije: među njima Jurjevo i Ilinden, koji muslimani zovu Aliđun. Kao što kaže jedna popularna uzrečica: “Do podne Ilija, a po podne Alija.”¹⁹⁴ A ondje gdje je osnovni stav prema religiji praktično-magijski, jedna religija može posuditi od druge čak i najvažnije obredne elemente - ili, bolje reći, pogotovo one najvažnije jer se vjeruje da oni posjeduju najveću moć. Stoga možemo zateći muslimane kako ljube najcjenjenije kršćanske slike kao što je slika Blažene Djevice u Olovu, ili kako ulaze u kršćanske crkve da se pomole; isto su tako, na početku 19. stoljeća, plaćali katoličke mise da se služe ispred slike Majke Božije ne bi li se izliječili od neke teške bolesti.¹⁹⁵ Čini se da je posebno omiljena bila Blažena Djevica Marija. Jedan franjevac, gvardijan samostana u Olovu, zapisao je 1695. godine da tamošnju crkvu “muslimani duboko štiju zbog neprekidnog niza čudesa koja Bog tu čini, na zagovor Blažene Djevice”.¹⁹⁶ I obratno, zabilježeni su slučajevi kad su kršćani pozivali muslimanske dervise da čitaju iz Kurana nad njihovim teškim bolesnicima ne bi li ih izliječili. U studiji o tom predmetu koja je obuhvatila sveukupno Osmanlijsko carstvo rečeno je: “Dakako da je tendencija saradnje... najjača ondje gdje se sve sekte susreću na zajedničkoj osnovi svjetovnog praznovjerja.”¹⁹⁷

U ovom kontekstu moramo gledati i na jedan drugi tajanstveni element u vjerskoj povijesti Bosne, koji, po mišljenju nekih autora, upućuje na vezu između islama i srednjovjekovne Crkve bosanske: poturi. Prvobitno značenje ove riječi nije jasno. Obično se odnosilo na islamizirane ili poturčene bosanske Slavene prilično rustikalne i provincijalne sorte koji su možda zadržali neke kršćanske običaje. (U raspravi o poturima glavnu je riječ vodio u novije vrijeme engleski diplomat Paul Rycaut, koji im je, po svemu sudeći, pripisao atribute članova nekakve vjerske sekte, ali je, kao što ćemo vidjeti, bio na pogrešnom putu.) Neki su autori tvrdili da riječ “potur” potiče od riječi “pataren”.¹⁹⁸ Ova se pretpostavka mora odbaciti iz jednostavnog razloga što je “pataren” talijanski ili dubrovački izraz i što ga sami Bosanci nikad nisu koristili. “Potur” je, s druge strane, izraz koji su od 16. do 18. stoljeća koristili Bosanci i Osmanlije. Narodna etimologija drži da je to skraćena verzija bosanske riječi *poturčin*, što ima neke veze s načinom na koji se koristila u tom razdoblju. Drugo je slično mišljenje da je riječ potekla od bosanskoga glagola *poturčiti se*.

Međutim, u najstarijim sačuvanim zapisima ta riječ nije navedena na hrvatskom ili srpskom, nego na turskom jeziku. Pošto su bosanski muslimani 1515. godine sklopili s državom poseban sporazum da šalju svoje sinove na obrazovanje u Istanbul, osmanlijski su dužnosnici svrstali tu djecu pod zajednički naziv “potur” kad su ih upućivali u carsku

¹⁹² Fine, *Bosnian Church*, str. 13.

¹⁹³ Bordeaux, *La Bosnie populaire*, str. 52. Detaljniju studiju o upotrebi hamajlija i zaštitnih natpisa među muslimanima u Bosni vidi kod Kriss i Kriss-Heinrich, *Volks Glaube*, sv. 2, str. 99-103. Evans donosi reprodukcije nekih tipičnih hamajlija i napominje (1876) da je prodaja zaštitnih natpisa “redovit izvor prihoda franjevacu”: Through Bosnia, str. 289, 292. O drugim narodnim običajima i vjerovanjima vidi Durham, *Some Tribal Origins*, str. 248-274, i Lilek, “Vjerske starine”.

¹⁹⁴ Balagija, *Les Musulmans yougoslaves*, str. 31. Hadžijahić (“Sinkretistički elementi”, str. 316-322) navodi različite načine na koje su muslimani koristili kršćanske svetkovine, i napominje da mnogi od njih vuku porijeklo iz pretkršćanskog doba.

¹⁹⁵ Hadžijahić, “*Sinkretistički elementi*”, str. 326-327 (slika Blažene Djevice u Olovu); Gibbons, London to Sarajevo, str. 181 (o katoličkoj Crkvi svetog Ante u Sarajevu: “U nju odlaze da se mole i pravoslavci i jevreji i muslimani”); Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 74-75 (o misama za ozdravljenje, a napominje i da muslimani imaju “neku vrstu sklonosti” katoličkim obredima).

¹⁹⁶ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 525-526.

¹⁹⁷ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 1, str. 77 (o dervišima), 69 (o citiranju). Hasluck bilježi i zapise o katolicima, pravoslavcima i muslimanima kako se obraćaju slici Blažene Djevice zbog ozdravljenja 1621. godine (str. 66).

¹⁹⁸ Među njima su i istaknuti naučnici Safvet-beg Bašagić i Ćiro Truhelka; vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 91-92.

palaču.¹⁹⁹ Više carskih ukaza iz razdoblja od 1565. do 1589. godine omogućilo je poturima da im sinovi postanu *acemi ođlani*, članovi elite, birani iz redova novaka sistema devširme: riječ “potur” koristi se u tim ukazima kao opći naziv za islamizirane bosanske Slavene. Najraniji pisani izvor koji koristi taj naziv jest niz zakona što ih je sultan donio za Bosnu 1539. godine i tu “potur” jednostavno znači muslimansko stanovništvo u Bosni. Jedan drugi osmanlijski izvor, zapisnik osmanlijske parnice vođene u Sarajevu 1566. godine, razlikuje poture, koji su očito lokalni stanovnici Bosne, od drugih muslimana koji mogu biti i Osmanlije. A jedan tursko-bosanski (tj. tursko-hrvatski ili srpski) rječnik iz 1631. godine prevodi riječ “potur” jednostavno kao “seljanin”.²⁰⁰ S obzirom na ovo svjedočanstvo, čudno je što ni jedan od naučnika koji su razbijali sebi glavu oko tog pitanja nije nikad ponudio najjednostavnije rješenje, a to je da izraz “potur” dolazi od turske riječi *potur*. Ta riječ označava vrstu vrećastih, naboranih hlača (turski *pot* znači bora) kakve nose seljaci i kakve su bile uobičajene na zapadu Balkana. Riječ je prešla i u albanski jezik kao *poture*, što albanski Akademijin rječnik definira kao “široke muške hlače kakve se nose u nekim dijelovima Albanije, izrađene od grubog bijelog pusta ili sukna”.²⁰¹ Turska riječ *poturlu*, koja označava nekoga ko nosi potur, također ima opće značenje “seljak”. Stoga se čini vjerovatnim da je to prvobitno bio tek pogrdan izraz za one bosanske Slavene koji su, iako preobraćeni na islam, očito ostali primitivci i provincijalci u osmanlijskim očima.

Na temelju toga, i s obzirom na ono što znamo o mješavini kršćanskih i islamskih običaja u Bosni, neka kasnija spominjanja potura u Bosni ne izgledaju nam više tako tajanstvena. Jedan je katolik izvijestio habsburški dvor 1599. godine da u pograničnim oblastima Bosne ima mnogo potura koji su zadržali kršćanska imena i ostali “u duši” kršćani. Dodao je da bi se oni, kad bi se oslobodili Osmanlija, drage volje ponovo pokrtili.²⁰² Nije nikakvo čudo ako je to izjavio neko ko se nadao da će ga osloboditi susjedna kršćanska velesila; a ne smijemo smetnuti s uma ni činjenicu da je to zapisano negdje usred dugog osmanlijsko-habsburškog rata, kad je bio znatno povećan teret nameta i vojnih obaveza na bosanske muslimane. Jednostavno je izlišno u ovaj iskaz učitavati bilo kakav znak ezoterične kriptobogumilske vjerske tradicije. Jedan drugi katolik, koji je posjetio Bosnu u dvadesetim godinama 17. stoljeća, zapisao je nešto slično: “Malo koji od ‘Turaka koji obrađuju zemlju [tj. muslimanska raja u Bosni] zna turski; a kad se ne bi bojali ognja, gotovo bi se svi oni pokrtili jer dobro znaju da su im preci bili kršćani.”²⁰³ I taj je putnik sastavljao izvještaj za Habsburgovce nastojeći ih nagovoriti da ponovo osvoje Bosnu zbog katoličanstva. Čini se da je povećani broj takvih izvještaja uvjerio Austrijance da će ih sveukupno stanovništvo dočekati raširenih ruku ako ikad poduzmu invaziju većih razmjera na Bosnu, ali su se grdno razočarali kad su napokon 1697. godine pokušali nešto slično. Dakako da je moguće da je u Bosni, kao i u drugim dijelovima osmanlijskog svijeta, bilo slučajeva pravog pritajenog kršćanstva - naime, da se iza vanjskog očitovanja islama skrivala vlastita privrženost kršćanskim vjerovanjima i običajima.²⁰⁴ Ali to je mnogo rjeđa pojava, sasvim različita od one vrste miješanja kršćanstva s islamom kakav smo netom opisali. To se javlja samo onda kad postoji odlučna politika prisilnog preobraćanja - a vidjeli smo da se takva politika općenito nije u Bosni vodila.

Najposlije, tu je zagonetna primjedba Paula Rycauta iz 1668. godine o poturima. On ih spominje u onom dijelu svoje knjige u kojem govori o *Kadizadeleru*, puritanskom i

¹⁹⁹ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 114 (piše tu riječ “potor”).

²⁰⁰ O svim tim osmanlijskim izvorima vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 87-90.

²⁰¹ Akademia e shkencave, *Fjalor i Gjuhes se sotme Shquipe*, Sliku albanskog potura vidi kod Durham, *Durham Collection of Garments*, str. 35.

²⁰² D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 207-208, 225.

²⁰³ *Ibid.*, str. 211. “Oganj” je ovdje, naravno, kazna za otpadništvo od islama, a ne postupak s kršćanima kao takvima.

²⁰⁴ O drugim osmanlijskim primjerima vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, str. 469-474; Dawkins, “Crypto-Christians of Turkey”; Amantos, *Scheseis Ellenon kai Tourkon*, str. 193-196.

ultraortodoksnom islamskom pokretu koji je bio vrlo uticajan u Istanbulu na početku 17. stoljeća, prije nego što su ga 1656. godine vlasti ugušile. Rycaut piše o krajnjoj ortodoksnosti toga pokreta (“oni su strogi i vrlo savjesni u pridržavanju vjerskih propisa”), ali dodaje da su uveli i posebne molitve za pokojnike. Zbog toga su im se, kaže, pridružili i mnogi “Rusi i kojekakvi drugi kršćanski otpadnici koji su, među svojim zbrkanim i gotovo zaboravljenim pojmovima o kršćanskoj vjeri, sačuvali nekakvo sjećanje na pojedinosti Čistilišta i molitve za pokojnike.” Zatim nastavlja ovako:

Ali među pripadnicima sekte koji su na čudan način izmiješali kršćanstvo s muhamedanstvom ima mnogo vojnika koji borave na granicama Ugarske i Bosne, i koji čitaju Evanđelje na slavenskom jeziku... osim toga, iz radoznalosti uče misterije Kurana i zakonitosti arapskog jezika; a da ih ne bi smatrali neotesanima i nepismenima, govore tobože dvorski perzijski. Piju vino u mjesecu posta zvanom ramazan... Osjećaju milosrđe i naklonost prema kršćanima i spremni su ih braniti od pogrda i nasilja Osmanlija. Ipak vjeruju da je Muhamed Duh sveti koga je najavio Krist... Ovoj sekti pripadaju poturi iz Bosne, ali oni plaćaju namete kao i kršćani; groze se slika i znaka križa; obavezuju se i navode Kristov primjer za takav postupak?²⁰⁵

Današnji vodeći zastupnik “bogumilske” teorije Aleksandar Solovjev naveo je ovaj pasus kao dokaz da su *poturi* i bogumili bili isto.²⁰⁶ Međutim, jedino što se ovdje slaže s bogumilskim načelima jest rečenica “groze se slika i znaka križa”, ali je smisao te rečenice jasan - poturi su u tom pogledu poštovali muslimanska načela (ili su bar tvrdili da poštuju kad je riječ o Rycautovim muslimanskim informatorima).

Očito je da je Rycaut ovdje izmiješao tri sasvim različite skupine ljudi povezavši ih prilično proizvoljno onom zajedničkom oznakom na početku “kršćanski otpadnici”. Prvu skupinu sačinjavaju ultraortodoksnici kadizadeler. Druga se sastoji od vojnika u Ugarskoj i Bosni koji čine što nijedan ultraortodoksnik musliman ne bi nikad ni u snu učinio, kao što je recimo da pije vino o ramazanu. S obzirom na njihovu pismenost i učenje arapskog i perzijskog jezika, mora da je riječ o janjičarima koji su stekli temeljito obrazovanje u Istanbulu. Zasigurno su neki od njih po svom porijeklu bili poturi u uobičajenom smislu te riječi. Sudeći po njihovoj nediscipliniranosti i zanimanju za kršćansku teologiju, reklo bi se da su bili bliski derviškom redu bektasija, najslobodoumnijem i najsinkretičnijem od svih sufističkih pokreta, koji je bio posebno popularan među janjičarima. Rycaut na jednom drugom mjestu napominje da su kadizadeler žestoko osuđivali taj red zbog njihove nediscipliniranosti.²⁰⁷ I treće, tu su poturi, koje Rycaut ubacuje ovamo, čini se, bilo zbog geografske asocijacije s vojnicima “na granicama... Bosne”, bilo zbog toga što su i oni “kršćanski otpadnici” koji su sačuvali nekakvu narodnu vezu s kršćanstvom. Rycaut nije nikad bio u Bosni pa navodi taj podatak zasigurno iz druge ruke; kod njega se čovjek ne može osloniti na svaki detalj.²⁰⁸ Ali slučajno njegova tvrdnja da oni “plaćaju namete kao i kršćani” (tj. *džizju* ili harač, glavarinu koju plaćaju nemuslimani) možda je zaista tačna. Jedan službeni bosanski dokument iz 1644. i 1645. godine spominje kako poturi plaćaju *džizju*, a poznato je da se i od muslimana moglo zahtijevati da plaćaju taj namet kad bi se ukazala iznimna potreba za većim prihodima zbog vođenja rata.²⁰⁹ Rycautov izvještaj nema nikakve veze s bogumilstvom, i premda je statistički moguće da su neki poturi bili nekad pripadnici Crkve bosanske, nikako se ta crkva ne može poistovjetiti sa svim ruralnim stanovništvom bosanskih muslimana. Isto tako ne može biti nikakve veze između ostataka te crkve i dalekih

²⁰⁵ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 129-131 (druga knjiga, 12. poglavlje).

²⁰⁶ Solovjev, “Le Temoignage de Paul Rycaut”.

²⁰⁷ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 149. O bektasijama vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, i Bire, *Bektashi Order*.

²⁰⁸ Godine 1676. George Wheeler upoznao se s Poljakom muslimanske vjere koji je radio kao dragoman ili tumač i koji mu je rekao da je on bio jedan od glavnih Rycautovih informatora: *Journey into Greece*, str. 202.

²⁰⁹ *Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 90-91.

skupina nominalnih ili formalnih kršćana s kojima su se pokatkad susretali katolički posjetitelji: s ljudima “bijednih kvaliteta, toliko neosviještenim u vjerskim stvarima da samo zbog činjenice što nisu obrezani mogu smatrati sebe kršćanima.”²¹⁰ Takvi su ljudi mogli biti ostaci bilo koje kršćanske zajednice koja kroz više naraštaja nije primala usluge svećenika ili crkve. Što god oni inače bili, poturi nisu bili - poturi jednostavno bijahu obični slavenski muslimanski seljaci u Bosni.

Valja spomenuti još jednu pogrešnu teoriju o islamizaciji Bosne, teoriju u koju još mnogi vjeruju iako su je opovrgnula historijska istraživanja u tridesetim godinama 20. stoljeća. Prema toj teoriji, kad su Osmanlije osvojile Bosnu, lokalno kršćansko plemstvo prešlo je *en bloc* na islam kako bi zadržalo svoje feudalne posjede. Tu je teoriju popularizirao u 19. stoljeću franjevac i slavenski nacionalist Ivan Franjo Jukić, koji je 1851. godine objavio historiju Bosne pod pseudonimom “Slavoljub Bošnjak”. U njoj je o muslimanskoj aristokraciji u Bosni tvrdio: “Potekli su od loših kršćana koji su se pomuslimanili zato što su samo tako mogli očuvati svoju zemlju... Nova vjera osigurala im je vlasništvo i bogatstvo, oslobodila ih je svih nameta i dažbina i omogućila da se slobodno odaju svakom poroku, svakom zlodjelu, a sve zbog toga da mogu živjeti kao velika gospoda bez truda i muke.”²¹¹ Vidjeli smo već kako ovo nipošto nije tačan opis položaja nijednog bosanskog plemića koji je zadržao svoje imanje: zemlja mu je pretvorena u timar, a on je bio dužan provoditi veći dio godine u aktivnoj vojnoj službi. (Zemlja kojom vlasnik može slobodno raspolagati ili *mulk* bijaše uglavnom ograničena bilo na male posjede bilo na veleposjede darovane Osmanlijama.) U tridesetim godinama 20. stoljeća povjesničar Vaso Čubrilović zapazio je da su manjina starih bosanskih zemljoposjednika zaista postali spahije i zadržali neke od svojih posjeda, ali je isto tako napomenuo da nisu morali zbog toga prelaziti na islam.²¹² U prvim godinama osmanlijske Bosne bile su kršćanske spahije sasvim obična pojava. Jedan se od njih proslavio postavši *džerah basa* (glavni vidar) u kući bosanskog namjesnika u Sarajevu u sedamdesetim godinama 15. stoljeća, a zvao se Vlah Svinjarević, izrazito nemuslimansko ime i prezime.²¹³

Jedna je od zabluda Ivana Franje Jukića bila njegova pretpostavka da je postojao neprekinut niz nasljednog plemstva iz predosmanlijske Bosne preko islamizacije do muslimanske zemljoposjedničke vlastele u njegovo doba. Čubrilović i drugi naučnici dokazali su da je bilo toliko prekida i promjena u povijesti zemljoposjedništva u osmanlijskoj Bosni da ta teorija nikako ne bi mogla objasniti nastanak veleposjeda u Jukićevo doba. Ti su veleposjedi bili posljedica kasnijeg draštvenog i političkog razvoja i nastali su ponajviše u 17. i 18. stoljeću. Ali, ako se vratimo i u 16. stoljeće, vidjet ćemo da je Jukićeva teorija više neispravna nego ispravna. Jedna suvremena povjesničarka detaljno je proučila porijeklo 48 porodica koje su pripadale zemljoposjedničkoj vlasteli u Bosni 16. stoljeća. Na kraju je došla do zaključka da su pet od tih porodica pouzdano, a dvije vjerovatno, pripadale starom (predosmanlijskom) visokom plemstvu, da ih je sedam pouzdano, a sedam vjerovatno, pripadalo starom nižem plemstvu, da je sedam tih porodica bilo običnog bosanskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo nebosanskog slavenskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo neslavenskog porijekla, a u jedanaest slučajeva porijeklo se nije moglo tačno utvrditi.²¹⁴ Mnogi su pripadnici bosanskog plemstva izginuli ili izbjegli pred osmanlijskom najezdom; neki su od nižih plemića otjerani u roblje. Nije bilo nikakva sporazuma između “velike gospode” i Osmanlija o žrtvovanju kršćanstva za lagodan život i “vršenje zlodjela”.

²¹⁰ Stanojević, “Jedan pomen o kristjanima”: u ovom izvještaju iz 1692. godine, koji se često citira u suvremenim studijama o Bosni, ne spominju se poturi, i zapravo potiču iz Dalmacije.

²¹¹ Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, str. 143. citira Andrić u *Development of Spiritual Life in Bosnia* (“Razvoj duhovnog života u Bosni”), str. 20.

²¹² Čubrilović, “Poreklo muslimanskog plemstva”.

²¹³ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 42.

²¹⁴ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*

Teško je zaniijekati opću pretpostavku da su ljudi prelazili na islam kako bi popravili svoj ekonomski ili društveni položaj, upravo zato što je tako općenita. Zasigurno je bilo mnogo slučajeva koji su se mogli podvesti pod taj imenitelj. Ali ekonomska motivacija ne može se ograničiti - kao što je učinjeno u jednoj popularnoj teoriji o islamizaciji Bosne - na puko pitanje izbjegavanja plaćanja poreza za nemuslimane, džizje ili harača. To je bio godišnji porez koji se pretvorio u neku vrstu gradirane glavarine: u 16. stoljeću iznosio je četiri dukata za bogataše, dva dukata za srednje imućne ljude i jedan dukat za sirotinju.²¹⁵ (U to doba za mletački dukat moglo se kupiti otprilike 20 kilograma žita u Mlecima, a za austrijski dukat nešto malo više.)²¹⁶ U ratno doba ti su se iznosi mogli i povećati. Mnogi od najsumornijih izvještaja o patnjama kršćana pod osmanlijskim jarmom potiču iz onih razdoblja kad su porezi bili znatno povećani zbog vođenja rata protiv Mletaka ili Habsburgovaca. A u nekim razdobljima, kako rekosmo, taj se porez mogao protegnuti i na muslimane. Izbjegavanje plaćanja tog nameta nije mogao biti glavni razlog za promjenu vjere; a ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da su muslimani, za razliku od kršćana, plaćali i *zekjat*, godišnji vjerski porez koji je jedna od osnovnih obaveza u islamu. (Nekakav su pandan ovome bile kod pravoslavnih vjernika pristojbe koje su plaćali svojoj crkvi; franjevci su se više oslanjali na dobrovoljne priloge.) Neki su muslimani isto tako mogli očekivati da će ih pozvati na vojnu dužnost, bilo u gradskoj miliciji bilo u sklopu ratnog doprinosa svoga spahije. Kršćani izvan graničnih područja obično su bili oslobođeni te obaveze.

Nije istina da je čovjek morao biti musliman da bi se mogao obogatiti u Osmanlijskom carstvu. Bilo je mnogo imućnih trgovaca - Grka, Vlaha, Armenaca - koji se nikad nisu odrekli kršćanske vjere. Ali istina je da je, barem nakon prvih desetljeća 16. stoljeća, bilo potrebno biti musliman da bi se napravila karijera u aparatu same osmanlijske države. Zahvaljujući sistemu devširme (plaćanje danka u djeci), potekla je, kao što smo vidjeli, silna bujica balkanskih mladaca u vojsku i u carsku upravu. Navodno su Bosanci među njima bili posebno cijenjeni. Jedan austrijsko-slovenski pisac zapisao je 1530. godine da je sultan najviše volio regrutirati Bosance zato što je vjerovao da su "najbolji, najpobožniji i najprivrženiji od svih", razlikujući se od drugih "Turaka" po tome što su "mnogo krupniji, pristaliji i sposobniji".²¹⁷ Premda su janjičari i upravni činovnici mogli na kraju završiti bilo gdje u carstvu, a janjičari ostajali neoženjeni do kraja svoje aktivne karijere, bilo ih je koji su se naposljetku vraćali u zavičaj i dobivali na dar velike komplekse zemlje. Nakon dvadeset godina janjičarskog života nije bilo kasno oženiti se i zasnovati porodicu. Sistem devširme bijaše jedan od glavnih pokretača islamizacije na sveukupnom Balkanu, a njegov je uticaj bio posebno jak u Bosni.²¹⁸

Drugi socijalni faktor koji je pripomogao širenju islama bijaše privilegirani pravni status muslimana. Mnogo je pažnje posvećeno *kanuni rayi*, tradicionalnim diskriminatorskim zakonima koji su vrijedili samo za nemuslimanske podanike. Među ostalim zabranama bila je tu i zabrana da jašu konje, nose oružje ili odjeću sličnu muslimanskoj. Izvori iz 17. stoljeća kazuju, naprotiv, da su se kršćanski svećenici i trgovci u Bosni odijevali gotovo jednako kao i muslimani, da su jahali konje i nosili oružje. Neke klase kršćana, naprimjer vlaški martolozi, bili su izuzeti od tih zakona, a neke druge zabrane iz *kanuni raya*, kao što je zabrana da grade ili popravljaju crkve, nisu u praksi mnogo vrijedile - bilo zahvaljujući posebnom dopuštenju ili općem privilegiju koji je prvobitno franjevcima dao sultan a zatim ga njegovi nasljednici

²¹⁵ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 76.

²¹⁶ Braudel, *Mediterranean*, sv. 1, str. 420-421, 595.

²¹⁷ Kuripešić, *Itinerarium der Botschaftsreise*, str. 44.

²¹⁸ O općoj ulozi devširme u procesu islamizacije vidi Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese"*, str. 98-108.

potvrđivali.²¹⁹ Ipak, općenito je vrijedilo pravilo da je kršćanska raja dužna iskazivati poštovanje i pokornost svojim muslimanskim poglavarima, ne samo zato što zauzimaju viši društveni položaj nego i zato što su muslimani. Možda najvažniji privilegij nije uopće bio naveden u *kanuni raya*, a to je načelo da kršćani ne mogu podići tužbu protiv muslimana i da njihovi iskazi ne mogu biti upotrijebljeni pred sudom protiv muslimana. To je bila teška pravna diskriminacija koja se zasigurno itekako osjećala kad su kršćani i muslimani bili zapravo u istom društvenom položaju - kao građani ili seljaci.

Treba na kraju spomenuti još dva važna društveno-ekonomska faktora koja su pridonijela širenju islama u Bosni: ropstvo i razvitak muslimanskih gradova. Tjeranje robova u rat - ne samo zarobljenih neprijateljskih vojnika nego i lokalnih stanovnika - bijaše standardna osmanlijska praksa. Činile su to i kršćanske države, samo u nešto manjoj mjeri. Osmanlije su porobile velik broj ljudi u ratovima protiv Habsburgovaca: 7 000 su ih otjerali, naprimjer, iz Hrvatske 1494. godine, a 200.000 (navodno) iz Ugarske i Slavonije 1526. godine.²²⁰ Robovi koji bi prešli na islam mogli su zatražiti oslobođenje. Oni koji su dotjerani u Bosnu, pretežno iz okolnih slavenskih zemalja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, vjerovatno su mnogo pridonijeli prirastu muslimanskog stanovništva. Preobraćeni i oslobođeni robovi ponajčešće su završavali u gradovima koji su se širili i koji su nudili nove mogućnosti zaposlenja. Godine 1528. ti oslobođeni robovi sačinjavali su gotovo 8 posto od ukupnog stanovništva Sarajeva.²²¹

Većina gradova koji su se razvili na Balkanu pod osmanlijskom vladavinom bili su pretežno muslimanski, puni muslimanskih ustanova i muslimanskih građevina. Stari katolički gradovi u Bosni kao što su Srebrenica, Fojnica i Olovo, sa svojim dubrovačkim trgovcima i njemačkim rudarima, dugo su odolijevali islamizaciji, ali su na kraju i oni dobrim dijelom islamizirani. (Njihova je privredna važnost opadala, iako se nastavilo rudarenje plemenitih kovina, unatoč dubrovačkoj zabrani uvoza srebra iz osmanlijskih zemalja.)²²² Gradovi koji su postali sjedišta sandžak-begova kao što su Banja Luka, Travnik i Livno, brže su poprimah muslimansko obilježje. A u gradovima kao što su Mostar i Sarajevo koji su se tek sredinom 15. stoljeća počeli doista razvijati, osjećao se snažan uticaj islama od samog trenutka kad su Osmanlije stigle u njih. Brzina je njihova razvoja bila zaista izvanredna. U prvih 15 godina osmanlijske vladavine u Sarajevu (prije toga poznatog pod imenom Vrhbosna), do 1463. godine, Osmanlije su podigle džamiju, *tekiju* (sjedište derviškog reda), *musafirhanu* (svratište), *hamam* (tursko kupatilo), most preko Miljacke, uveli su vodovod i sagradili *šaraj* (namjesnikov dvor) po kojem je grad dobio novo ime. Isto je tako na samom početku osnovana usred grada i velika tržnica.²²³ Premda je veći dio grada spalila 1480. godine ugarska vojna ekspedicija, ubrzo je iznova izgrađen i proširen. Stanovništvo mu je bilo gotovo isključivo muslimansko. Bijaše to važan garnizonski grad i već je u prvim desetljećima bio pun obrtnika i trgovaca nužnih za potrebe vojnih operacija. Poslije, u 16. stoljeću, stanovnici su se dijelili na dvije klase, trgovce i vojnike - i jedni i drugi imali su svoga kadiju ili suca.

Procvat je Sarajeva nastupio pod vladavinom Gazi Husrev-bega, namjesnika u Bosanskom sandžaku u nekoliko navrata između 1521. i 1541. godine. Čovjek izvanredne energije i filantrop, on je bio sin preobraćenika s područja Trebinja iz Hercegovine.²²⁴

²¹⁹ O tekstu *kanuna* vidi Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 23-24; objavljuje ga i Roskiewicz i napominje da se mnoge od njegovih odredaba nisu primjenjivale znatno prije njegova ukidanja 1839. godine: *Studien über Bosnien*, str. 251-252.

²²⁰ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 246-247. O tome kako su kršćanske snage otimala muslimansku djecu u 16. i 17. stoljeću vidi Klen, "Pokršćavanje 'Turske' djece".

²²¹ Handžić, "O gradskom stanovništvu u Bosni", str. 252-253.

²²² Hrabak, "Izvoz plemenitih metala iz Bosne".

²²³ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 36-38; Pašalić i Mišević, ur., *Sarajevo-, B. Zlatar, "Une ville typiquement levantine"*.

²²⁴ Pelletier, *Sarajevo*, str. 76.

Podigao je lijepu džamiju koja nosi njegovo ime (“Begova džamija”), *medresu* (vjersku školu), knjižnicu, hamam, dva *hana* (prenoćišta) i važan *bezistan* (natkrivena tržnica na kojoj se prodaje tekstil). Bilo je uobičajeno da bogataši daju zemlju na trajno upravljanje vlastima kako bi se namaknuli prihodi za ovakve ustanove (ne samo džamije i škole nego i svratišta, kupališta i mostove). Takav tip vjersko-dobrotvorne zadužbine poznat pod imenom *vakuf* bijaše od vitalne važnosti za razvoj svih osmanlijskih gradova, a pomogao je i da se gradske ustanove isprepletu s islamskim institucijama. Gazi Husrev-begov vakuf bio je najbogatiji od svih i očuvao se sve do 20. stoljeća.²²⁵ Do godine 1530. cjelokupno stanovništvo u Sarajevu je bilo muslimansko. Širenje njegova uticaja na okolno područje vidi se i po tome što je 46 posto lokalne upravne oblasti bilo također muslimansko.²²⁶ Sarajevo se razvijalo uglavnom tako što je privlačilo ljude iz okolnih sela. Mnoga od najstarijih imena ulica zapravo su imena bivših obližnjih sela. Potkraj 16. stoljeća u gradu je već

bilo i nešto kršćana, pa i kolonija dubrovačkih trgovaca, te mala židovska zajednica. Od 93 *mahale* (četvrti, a u svakoj je od njih prebivalo vjerovatno manje od 40 porodica), dvije su bile kršćanske a 91 muslimanska. Bilo je i šest mostova, šest hamama, tri bezistana, nekoliko knjižnica, šest tekija, pet medresa, više od 90 *mekteba* (osnovna vjerska škola) i preko stotinu džamija. Stanovnici su uživali kojekakve povlastice i bili pošteđeni određenih nameta; neki povjesničari drže da je Sarajevo u to doba bilo pravi slobodni grad, ili grad-republika.²²⁷ U to se vrijeme u tom gradu dobro živjelo, prema balkanskim mjerilima, ili uopće prema mjerilima toga doba. Razumljivo je što su mnogi Bosanci rado prigrlili islam da bi mogli živjeti u Sarajevu.

Najposlije, još je jedan faktor odigrao određenu ulogu u islamizaciji Bosne: priliv već islamiziranih Slavena iz drugih zemalja. Spomenuli smo da su neki slavenski muslimani stigli u prvim godinama kao spahije iz Srbije, Makedonije i Bugarske. Ipak, najviše ih je pristiglo potkraj 17. stoljeća, kad je nakon povlačenja Osmanlija iz krajeva koje su dugo držali pod svojom okupacijom, iz Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Ugarske, došlo za njima i mnogo muslimana iz tih zemalja. Neke su od tih porodica svakako bile i same bosanskog porijekla - preci su im se bili naselili na osvojenim područjima kao spahije. Ovim je prilivom znatno porastao broj slavenskih muslimana u Bosni. Ta seoba u osamdesetim i devedesetim godinama 17. stoljeća nije bio jedini takav priliv, ali je zasigurno bio najbrojniji. O okolnostima pod kojima se to dogodilo bit će više riječi u 7. poglavlju.

²²⁵ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 51.

²²⁶ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 51.

²²⁷ B. Zlatar, “Une ville typiquement levantine”, str. 96.

6. Srbi i Vlasi

Dosad nije ovdje bilo mnogo riječi o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Razlog je tome jednostavan Pravoslavna crkva jedva da je bila prisutna na teritoriju same Bosne prije dolaska Osmanlija, samo je u Hercegovini igrala važniju ulogu. U svojoj ranoj srednjovjekovnoj povijesti Hercegovina (Hum) bijaše dio kulturnog i političkog svijeta srpskih župa i kneževina, zajedno sa Zetom (Crna Gora) i Raškom (jugozapadna Srbija). Veći dio hercegovačkog plemstva bio je u 14. i 15. stoljeću pravoslavne vjere, a vjerovatno je tako bilo i sa samim stanovništvom.²²⁸ U stoljeću intenzivne katoličke aktivnosti prije dolaska Osmanlija, Katolička je crkva i u Hercegovini postigla značajne uspjehe u radu osnovavši ondje četiri franjevačka samostana, ali je u 16. i 17. stoljeću došlo do velikog nazadovanja, pogotovo u istočnoj Hercegovini. Godine 1624. bilo je još 14 katoličkih župnih crkava u istočnoj Hercegovini, a nakon petnaestak godina ostalo ih je još svega 11, od kojih su četiri navodno bile u ruševnom stanju.²²⁹

S druge strane, čini se da Srpska pravoslavna crkva nije provodila organiziranu aktivnost u Banovini ili Kraljevini Bosni sve dok kralj Tvrtko nije proširio bosanski teritorij u sedamdesetim godinama 14. stoljeća na gornji tok rijeke Drine (jugoistočno od Sarajeva) i na dijelove današnje Crne Gore i Srbije uključujući tu i pravoslavni manastir u Mileševi. Iako se sam Tvrtko okrunio za kralja u Mileševi, on je bio i ostao katolik, kao i svi bosanski kraljevi poslije njega (uz eventualnu iznimku Ostoje, koji je možda bio pripadnik Crkve bosanske). Dalje od gornjeg toka rijeke Drine nema u predosmanlijskoj Bosni jasnih tragova pravoslavnih crkava. Jedan srpski povjesničar umjetnosti tvrdio je da nekoliko pravoslavnih manastira u sjevernoj Bosni potiče iz vremena prije dolaska Osmanlija, ali je njegovo datiranje vrlo nepouzđano.²³⁰ Dakako da su se pojedini pripadnici Pravoslavne crkve možda nastanili u Bosni. Neki su se bosanski plemići oženili djevojkama iz srpskih vlastelinskih porodica, a u dvadesetim godinama 15. stoljeća spominje se jedna pravoslavna porodica u Vrhbosni (kraju oko današnjeg Sarajeva).²³¹ Neosporno je bilo postupnog prožimanja pograničnih krajeva Bosne pravoslavnim vjernicima iz Hercegovine. Neki katolički izvještaji iz pedesetih godina 15. stoljeća govore o direktnom nadmetanju dviju crkava za duše - o prodorima franjevaca u Hercegovinu i o pokušajima obje strane da privuku bivše pripadnike Crkve bosanske.²³² Što se tiče teritorijalne crkvene organizacije, u predosmanlijskom razdoblju zaista nema tragova prisutnosti Srpske pravoslavne crkve na tlu same Bosne.

Međutim, nakon dolaska Osmanlija slika se počinje naglo mijenjati. Od osamdesetih godina 15. stoljeća spominju se pravoslavni svećenici i vjernici u mnogim dijelovima Bosne u kojima prije nije bilo ni spomena o njima. Zna se da je nekoliko pravoslavnih manastira podignuto u 16. stoljeću (u Tavni, Lomnici, Paprači, Ozrenu i Gostoviću), a važni manastir Rmanj u sjeverozapadnoj Bosni prvi put se spominje 1515. godine. Te nove građevine još više iznenađuju kad se zna da je zakonom *kanuni raya* bilo zabranjeno građenje novih crkava očito je da su osmanlijske vlasti svaki put morale izdati posebno odobrenje.²³³ Premda su pravoslavni vjernici bili itekako ponižavani i ugnjetavani, nije pretjerano kazati da je osmanlijski režim favorizirao Pravoslavnu crkvu. Pravoslavci su imali svoju središnju vjersku vlast u samom Osmanlijskom carstvu, a katolici izvan njega pa nije bilo sumnje da bi se smatrali oslobođenim kad bi neka katolička sila ponovo osvojila Bosnu. Bosanski mitropolit

²²⁸ Fine, *Bosnian Church*, str. 172.

²²⁹ *Ibid.*, str. 305-307; Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 158; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 456-467.

²³⁰ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 125-126.

²³¹ Fine, *Bosnian Church*, str. 379.

²³² O jednom izvještaju iz 1455. vidi Fermedžin, ur, *Acta Bosnae*, str. 224-226.

²³³ Fine, *Bosnian Church*, str. 379-380; Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 126-127.

(pravoslavni biskup) spominje se prvi put 1532. godine, a prva pravoslavna crkva u Sarajevu vjerovatno je sagrađena tek sredinom 16. stoljeća.²³⁴

Premda ima mnogo zabilježenih slučajeva preobraćanja katolika na pravoslavlje u Bosni 16. i 17. stoljeća, jasno je da se to širenje Pravoslavne crkve ne može pripisati samo tim preobraćanjima.²³⁵ U krajevima u kojima je pravoslavlje polučilo najveće uspjehe, naročito na sjeveru Bosne, u tom se razdoblju nastanilo mnogo doseljenika iz pravoslavnih zemalja. Očito je posrijedi bila osmanlijska politika da naseli područja koja su bila opustjela, bilo zbog rata ili kuge. Već u prvim defterima pojavljuju se skupine kršćanskih čobana, koji se deklariraju kao Vlasi što su se naselili u opustošenim krajevima istočne Hercegovine. U defterima iz sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća može se razabrati da se Vlasi šire po srednjoj Bosni, u krajevima oko Visokog i Maglaja. Negdje odmah iza 1476. godine, naprimjer, oko 800 vlaških porodica naselilo se u kraju oko Maglaja, zajedno s dvojicom pravoslavnih sveštenika.²³⁶ U idućih pedesetak godina nastavio je rasti broj Vlaha u srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni, a počeli su se doseljavati i u sjeverozapadnu Bosnu. U ratovima na početku 16. stoljeća opustjelo je još više krajeva u sjevernoj Bosni jer su katolici bježali na habsburški teritorij. Budući da je Osmanlijama bilo važno da ne ostave prazan prostor blizu vojne granice, uslijedio je još jedan velik priliv vlaških doseljenika iz Hercegovine i Srbije. Za cijelog 17. stoljeća bilo je još doseljavanja na to područje, jer su ne samo rat nego i kuga ostavljali za sobom demografske praznine koje je trebalo popuniti.²³⁷

Već 1530. godine, kad je habsburški službenik Benedikt Kuripešić putovao kroz Bosnu, izvijestio je da u toj zemlji žive tri naroda. Jedan su Osmanlije, koje “krajnje despotski” vladaju kršćanima. Drugi su “stari Bosanci, koji su rimokatoličke vjere”. A treći su “Srbi koji sebe nazivaju Vlasima... Doselili su se iz Smedereva i Beograda”.²³⁸ Taj je vlaški element bio toliko važan u nastanku bosanskog pravoslavnog stanovništva da se još i nakon tri stoljeća izraz “Vlah” koristio u Bosni u značenju “pripadnik Pravoslavne crkve”.²³⁹ Jasno je da su u tom procesu naseljavanja sudjelovali i Srbi i Hercegovci koji nisu bili Vlasi. O problemu kako ih među sobom razlikovati, i o tome što je izraz “Vlah” značio u ono doba, bit će još riječi. Ipak, jasno je da su Vlasi, kao posebna etnička i kulturna skupina, tu odigrali važnu ulogu. Vlasi su potpuno odgovarali ciljevima osmanlijske vlasti, ne samo zato što su bili pokretni (tipične su im poslovne djelatnosti bile stočarstvo, uzgoj konja i organiziranje prijevoza robe za trgovce), nego i zato što su imali izrazitu vojničku tradiciju. Odobrene su im posebne povlastice kako bi ih naveli da se nasele uz osmanlijsko-habsburšku granicu - smanjen je porez na ovce za one koji žive u pograničnom području, a njihovim su glavarima dodijeljeni veliki timari.²⁴⁰ Iako nisu primali vojnu plaću, imali su pravo nositi oružje i od njih se očekivalo da obavljaju vojnu funkciju; umjesto plaće, dopušteno im je pljačkanje neprijateljskog teritorija. Poznati pod nazivom “martolozi” ili “vojnuci”, postali su najopasniji element u osmanlijskoj vojnoj mašineriji.

Istodobno su Vlahe i Srbe koji su pobjegli na sjever pred osmanlijskom najezdom u 15. stoljeću i koji su njegovali sličnu vojničku tradiciju, Habsburgovci počeli koristiti s druge strane te nestalne i promjenljive granice. Pridružili su im se i neki Vlasi iz unutrašnjosti

²³⁴ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 126-127; Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 56. Međutim, prvi pouzdani dokaz o postojanju jedne pravoslavne crkve u Sarajevu potiče iz 1616. godine: Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu, str. 10.

²³⁵ O podacima o provjeravanju vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 467-494. Bilo je i prelazaka pravoslavaca na katoličku vjeru.

²³⁶ Džaja, *Die “bosnische Kirche”*, str. 75-82.

²³⁷ Vasić, “Etnička kretanja”, str. 233-239; o izvještaju o izbijanju kuge velikih razmjera 1584. godine, kad je ta pošast navodno pokosila 200 000 ljudi u Bosni i Hercegovini i u Srbiji, vidi Fermežin, ur., *Acta Bosnae*, str. 338.

²³⁸ Kuripešić, *Itinerarium der Botschaftsreise*, str. 34-35. Kuripešić je nailazio na Srbe i u drugom dijelu svoga putovanja, između Sarajeva i Kosova; o njima jednostavno govori kao Srbima (str. 43).

²³⁹ Roskiewicz, *Studien über Bosnien*, str. 77.

²⁴⁰ Vasić, “Etnička kretanja”, str. 238; Šabanović, “Vojno uređenje Bosne”, str. 218-219.

Bosne. Tri razloga koje navodi Benedikt Kuripešić za opustjelost Bosne na početku 16. stoljeća bijahu kuga, devširma i bježanje srpsko-vlaških martoloza preko granice.²⁴¹ Godine 1527, pošto je izabran za kralja Ugarske i Hrvatske, Ferdinand I Austrijski utemeljio je za njih formalni sistem zakupa zemlje i vojnih dužnosti. Bili su oslobođeni feudalnih obaveza, dopušteno im je sudjelovanje u diobi ratnog plijena, mogli su sami birati svoje zapovjednike (vojvode) i mirovne suce (knezove) i slobodno ispovijedati pravoslavnu vjeru. Na taj je način izrastao pod Habsburgovcima poseban sistem držanja zemlje u posjedu i vojne organizacije, takozvana *Militärgrenze* ili Vojna krajina, koja je na kraju obuhvatala pojas zemljišta između tridesetak i stotinjak kilometara širok i oko hiljadu kilometara dugačak. Krajišnici ili *Grenzer* na sjevernoj i sjeverozapadnoj granici Bosne, podjednako poznati po svojoj vojničkoj odvažnosti i krvoločnosti, zvali su se “Vlasi” ili “Morlaci”. Godine 1630. Ferdinand II potvrdio je njihove privilegije u dokumentu poznatom pod imenom “Zakoni o Vlasima” - “Statuta Valachorum”.²⁴² Uz pojedine velike ratne pohode, ratovanje Osmanlija i Habsburgovaca sastojalo se na ovoj granici uglavnom od vječitih okršaja Vlaha s Vlasima.

Ko su bili ti Vlasi, i gdje su ponikli? To je jedno od najspornijih pitanja u povijesti Balkana.²⁴³ Vlasi su dandanas raštrkani po mnogim dijelovima Balkana; najveća je njihova koncentracija u gorju Pindus na sjeveru Grčke, ali ima ih i u Bugarskoj, Makedoniji, Albaniji i Srbiji, a ostataka vlašskog stanovništva naći ćemo i na Istarskom poluotoku. Po tradiciji su bili stočari i pastiri i moglo bi se reći da su napola bili nomadi jer su gonili stada, katkad i na velike udaljenosti, s redovite ljetne ispaše u planinama na redovitu zimsku ispašu na nekom drugom mjestu. Neki su se od njih obogatili prodajom svojih stočarskih proizvoda: vune, sira i marve. Mnogi su se pročuli u 18. i 19. stoljeću kao trgovci, domaći i međunarodni. Ti se poslovi nisu mnogo mijenjali u toku stoljeća; jedna bizantska pjesma iz 12. stoljeća spominje vlaški sir koji je bio na glasu u Carigradu, i vlašku kabanicu, širok, crn ogrtač bez rukava ili *talagan*, koji se još može vidjeti na plećima balkanskih čobana. Neki drugi bizantski pisci spominju vlaško tjeranje stoke iz jednog kraja u drugi, a srednjovjekovni srpski dokumenti govore o njima kao o pastirima i *kjelatorima* - ova je riječ potekla od latinske *calator*, što znači “konjovodac”, riječ koja se očuvala i u suvremenom vlaškom u obliku *calator*, što će reći “putnik”.²⁴⁴ Njihovo jedino drugo zanimanje u to doba bilo je vojničko: kao žilavi gorštaci bili su cijenjeni zbog svoje srčanosti, a kao dobavljači konja bili su dobro došli u svakom ratnom pohodu. Čini se da im bizantske vlasti ipak nisu mnogo vjerovale i da su ih obično upotrebljavale kao pomoćne čete, a ponekad su djelovali i kao sasvim samostalne neregularne jedinice. Ipak, spominje se i cijela jedna vlaška pješaka pukovnija u bizantskoj vojsci na početku 14. stoljeća.²⁴⁵

U prvim zapisima Vlasi se često spominju kao prilično prolazna pojava nalik na sjenu. Selili su se iz jednog kraja u drugi, govorili lokalne jezike i stapali se s lokalnim stanovništvom. U dokumentima kasnog Bizanta govori se o “Bugaro-albano-vlasima”, pa čak i o “Srbo-albano-bugaro-vlasima”.²⁴⁶ Među ostalim njihovim imenima spomenimo bizantsko-grčko “Mavrovlachos”, što će reći “crni Vlah”, iz čega je potekao i naziv “Morlak”, pa suvremeno grčko ime “Koutsovlachos” (Kucovlah), što doslovce znači “hromi Vlah”, a to je valjda inačica koja je pučkom etimologijom nastala od turskog *kutfuk eflak*, “malog Vlaha”.

²⁴¹ Kuripešić, *Itinerarium der Botschaftsreise*, str. 43. Nakon poraza Osmanlija pod Siskom 1593. godine mnogi su Vlasi prešli na austrijsku stranu (Gušić, “Wer sind die Morlaken?”, str. 461).

²⁴² Vidi Rothenberg, *Austrian Military Border*, a koristan sažetak nalazi se u njegovoj knjizi *Military Border in Croatia*, str. 6-11.

²⁴³ Postoji golemo literaturno o Vlasima, ali uglavnom ne zadovoljava. Opširnu bibliografiju vidi kod Nasturel, ur., *Bibliografie macedo-romana*. Najbolji opći uvodi još su uvijek Weigand, Aromunen, i Wace i Thompson, *Nomads of the Balkans*. Najbolja je suvremena studija Winniffrith, *Vlachs*; a vrijedna je i studija Nandri?, “Aromžni”.

²⁴⁴ Gyoni, “La Transhumance des Vlaques”.

²⁴⁵ Bartusis, *Late Byzantine Army*, str. 216,256; Nasturel, “Les Valaques balcaniques”, str. 110.

²⁴⁶ D. Radojičić, “Bulgaralbanitoblahos”.

Samo ime "Vlah" potiče od riječi kojom su stari Slaveni nazivali narode što su govorili latinske ili romanske jezike - odatle i "Wallachian", "Walloon" i (tek posrednom primjenom) "Welsh".

Nema pouzdanih historijskih zapisa o Vlasima prije desetog stoljeća. Jedini dokazi o njihovu postojanju prije toga lingvističke su prirode. Vlaški je jezik romanski, vrlo srodan s rumunskim - lingvisti ga zovu "makedo-rumunski", a romanski koji se govori u Rumuniji "dako-rumunski". Očito je da je taj jezik produkt starorimske kolonizacije Balkana, da je ondje trajno sačuvan i da su Slaveni naišli na njega kad su došli na Balkan u 6. i 7. stoljeću. Međutim, Rimsko carstvo obuhvatalo je na Balkanu golem prostor pa je to dušu dalo suvremenim nacionalnim povjesničarima da tvrde kako Vlasi potiču upravo s njihova područja. Tako, recimo, Grci vjeruju da su Vlasi romanizirani Grci, Bugari kažu da su romanizirani Tračani, a Rumuni insistiraju da su romanizirani

Dačani (i/ili potomci rimskih legionara u Daciji - nije važno jesu li potomci jednih ili drugih, glavno je da su bili ondje prije dolaska Ugara). Kudikamo je najslikovitija - i najbesmislenija - teorija koju je iznio istaknuti hrvatski povjesničar otac Mandić koji je, istražujući porijeklo Vlaho-Srba u Bosni, zaključio da oni potiču iz Maroka. Na taj način misli on da je objasnio bizantsko-grčku riječ "Mavrovlachos" ili "Crni Vlah" (Karavlah), što upućuje na njihovu tamnu maursku put. Prema toj njegovoj teoriji, oni su potomci rimskih legionara iz Mauretanijske (današnjeg Maroka) koji su bili stacionirani na Balkanu. Istina je da su Rimljani naselili ondje mnogobrojne legionare, ali su to bili, kao što smo vidjeli, ljudi iz cijeloga Carstva. Od jedine dvije vojne kolonije Mauretanijske koje spominje Mandić, jedna se nalazila u Besarabiji nedaleko od Crnoga mora a druga na rijeci Inn, nedaleko od Beča. Teško da je to moglo biti polazište za stvaranje čitavog jednog naroda na jugu Balkana. Iako će se, naravno, današnji anti-srpski nacionalisti u Bosni oduševiti kad saznaju da su bosanski Srbi zapravo Afrikanci (teorija koja svakako opovrgava suvremenu srpsku predrasudu prema Albancima kako su oni tobože tamnoputan narod iz Trećeg svijeta), ta teorija nikako ne drži vodu.²⁴⁷

Međutim, pravo porijeklo Vlaha može se izvesti iz lingvističke građe. Vlaško-rumunski jezik (koji je bio jedan jezik dok se dva glavna oblika nisu počela račvati negdje na početku srednjega vijeka) ima velik broj posebnih karakteristika zajedničkih s albanskim jezikom. Među te karakteristike spadaju osnovna pravila gramatike i sintakse, određen broj posebnih idioma i jezgra vokabulara vezanog za pastirski život.²⁴⁸ Albanski, koji je jedini preživio od jezika ilirskih plemena, sadrži i znatan broj riječi posuđenih iz latinskoga pa upućuje na tijesne veze s romaniziranim stanovništvom za sve vrijeme rimskog razdoblja.²⁴⁹ Udružene snage historijske lingvistike, proučavanje imena mjesta i povijest Rimskog carstva omogućuju nam da izvučemo prilično pouzdan zaključak da je središte u kojem su se oba ta jezika razvila područje što se proteže od sjeverne Albanije preko Kosova do jugozapadne Srbije, a možda je obuhvatalo i neke dijelove sjeverne Makedonije i zapadne Bugarske. Veći dio romaniziranog stanovništva koji govori rumunskim jezikom na tom području (na čiju je verziju latinskoga uticao njihov vlastiti stariji jezik, ilirski) raspršile su, uništile ili asimilirale najezde u srednjem vijeku, posebno najezde Slavena. Ostatak koji se bavio stočarstvom uspio je preživjeti u gorju nedirnut razvojem slavenske sjedilačke poljoprivrede, a u udaljenijim

²⁴⁷ Moram priznati da nisam imao prilike pročitati potpuno izlaganje teorije oca Mandića, Postanak Vlaha, što je objavljeno u Buenos Airesu; oslonio sam se na sažetak njegova teksta u djelu "Etnička i vjerska povijest Bosne", str. 383-386.

²⁴⁸ Postoji znatna tehnička literatura o vezama između rumunskog i albanskog jezika. Vidi posebno Barić, Lingvističke studije; dobre suvremene sažetke vidi kod Du Nay, Early History of Rumanian, i Illyes, Ethnic Continuity, str. 191-290.

²⁴⁹ Vidi Haarmann, Der lateinische Lehnwortschatz. Građa pokazuje da je varijanta kasnolatinskog jezika iz kojeg se razvio rumunski bila tijesno povezana s albanskim jezikom, iako neke albanske posuđenice potiču i iz ranijeg latinskog.

planinama (posebno na sjeveru Albanije) ostao je u tijesnoj vezi s još starijim ostacima koji su govorili ilirski jezik, doduše verziju ilirskoga duboko prožetu latinskim, nakon stoljetnih doticaja. Ovo objašnjenje prihvataju gotovo svi objektivni naučnici koji su izučavali to pitanje. Nažalost, u to proučavanje unio je nepotrebnu zbrku neumjesni nacionalni ponos rumunskih autora koji se ne mogu pomiriti s činjenicom da su prvi ljudi koji su govorili rumunski porijeklom južno od Dunava.²⁵⁰

Budući da su sjeverna Albanija i južna Srbija bile prvobitno središte Vlaha, nije čudo što su se Vlasi vrlo rano proširili na obližnje gorske krajeve Hercegovine. Odatle su se preselili na sjever, preko brdovitog zaleđa Dalmacije, gdje se već u 12. stoljeću spominje da čuvaju stada (a u zimu ih dovode u primorje). Između 13. i 15. stoljeća o njima je često riječ u hronikama Dubrovnika i Zadra.²⁵¹ Neki od tih vlaških čobana prodrli su i do srednje Bosne, gdje o njihovoj prisutnosti svjedoče srednjovjekovna imena mjesta u krajevima oko Sarajeva i Travnika: Vlahinja, Vlaškovo, Vlašić.²⁵² I mnoge vlaške riječi iz pastirskog života ušle su u bosanska narječja: naprimjer *trze*, janje koje se vrlo kasno ojanji, u mjesecu julu, potiče od vlaške riječi *tirdziu*, ili *zarica*, vrsta sira, dolazi od vlaške riječi *žara*. Ova je potonja riječ zapravo inačica albanske riječi *dhalle*, što će reći "mlaćenica" - jedan od mnogih detalja koji upućuju na pastirsku simbiozu Vlaha i Albanaca, koja je vrlo dugo trajala.²⁵³

Čini se da je većina tih prvih dalmatinskih i bosanskih Vlaha živjela mirno i povučeno u gorju.²⁵⁴ Ali u samoj Hercegovini, gdje se nalazila veća koncentracija Vlaha, razvila se vojna i agresivna tradicija. U dubrovačkim hronikama često se tuže na pljačkaške upade tih obližnjih Vlaha u 14. i 15. stoljeću.²⁵⁵ Hercegovački Vlasi bili su uzgajivači konja i vodiči karavana, a kad se nisu bavili pljačkom, bogatili bi se trgovanjem između Dubrovnika i bosanskih rudnika. Neki su od njih, kao što smo vidjeli, vjerovatno naručili one impozantne kamene nadgrobne spomenike ili stečke ukrašene isklesanim konjanicima. Zasigurno su, zahvaljujući svojim trgovačkim vezama na istoku, stupili u doticaj s vlaškim stanovništvom u Srbiji i Bugarskoj, koje je imalo dugu tradiciju vojne aktivnosti u službi bizantskih careva i srpskih kraljeva.

Jedna je od još nerazriješenih tajni u ovom slučaju pravo značenje izraza "Morlak" ("Mavrovlachos", "Karavlah", "Crni Vlah"), i kako je došlo do njegove upotrebe u Hercegovini i Dalmaciji. Očito je da se prvobitno značenje odnosilo na crne kabanice koje su nosili Vlasi na središnjem Balkanu (u Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj). U

²⁵⁰ Među najistaknutije nezavisne (tj. nebalkanske) naučnike spadaju Jireček, Weigand i Stadtmüller. Koristan pregled (u kojem se, naravno, zbog Albanaca naglašava albansko geografsko porijeklo) vidi kod Qabej, "Problem of Place of Formation". Neki su rumunski autori pokušali preokrenuti situaciju u svoju korist tvrdnjom da su Albanci došli iz Rumunije. Najdovjrtljiviji rumunski kompromis djelo je Marienescua, koji je tvrdio da su ilirske jezične karakteristike najprije bili preuzeli rimski legionari u Makedoniji, koji su se potom premjestili na sjever od Dunava ("Ilirii, macedo-romani si albanesii", str. 153-154).

²⁵¹ Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", prvi dio, str. 35-40; Gušić, "Wer sind die Morlaken?"; Dragomir, Vlahii fi Morlacii, str. 15-52. Vidi također Valentini, "L'elemento vlah nella zona scutarina", o mletačkim zapisima o Vlasima niže u primorju, na jugu Crne Gore i na sjeveru Albanije.

²⁵² Dragomir, Vlahii din nordul peninsulei balcanice, str. 49-52 i geografska karta 1.

²⁵³ I. Popović, "Valacho-serbica", str. 372-373 (ispravio sam Popovićevo pisanje riječi *tirdziu*); Huld, Basic Albanian Etymologies, str. 57. U današnjem rumunskom *tirziu* znači "kasno" a *zara* - "surutka" ili "kiselo mlijeko". O Albancima kao pastirima u Dalmaciji i u skupinama Vlaha albanskog porijekla u Hercegovini i Srbiji vidi Gušić, "Wer sind die Morlaken?", str. 456; Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", prvi dio, str. 41-43; M. Filipović, "Struktura i organizacija katuna", str. 50-58.

²⁵⁴ Njihovi su potomci možda preživjeli kao islamizirani sezonski nomadi i pastiri, tradicionalno poznati pod nazivom balije, u zabačenim krajevima Bosne: vidi Balagija, Les Musulmans yougoslaves, str. 82-83; Kulišić, "Razmatranja o porijeklu Muslimana", str. 153. Pokazalo se da je jedna porodica balija koju je proučavao Weigand vjerovatno turkmenskog porijekla ("Rumanen und Aromunen in Bosnien", str. 191-197); ali je očito da većinom potiču s Balkana.

²⁵⁵ Gušić, "Wer sind die Morlaken?" str. 457. Vidi npr. tužbu iz 1403. godine u Fermezđin, ur., Acta Bosnae, str. 85.

različitim su razdobljima bili poznati i pod imenom “Karagounides” ili “Crnogunjci”.²⁵⁶ Možda je poseban val tih Vlaha zapljusnuo Hercegovinu i Dalmaciju donijevši sa sobom i to ime (koje su zasigurno bili dobili na području gdje se govorio grčki).²⁵⁷ Slavska pučka etimologija uskoro ga je pretvorila u “Morovlah” (tj. “morski Vlah”).²⁵⁸ Iz Dalmacije se taj izraz poslije proširio na Vlahe u Hrvatskoj koji su bili naselili “Krajinu” sjeverozapadno od Bosne. “Morlacchi” je postao standardni mletački naziv za te ljude, a taj je kraj na mnogim geografskim kartama 17. i 18. stoljeća označen kao “Morlacchia”. Zbog svojih okrutnih metoda neregularnog četovanja Morlaci su izišli na zao glas, smatrali su ih primitivnim i beščutnim ljudima. Ali sve se to promijenilo potkraj 18. stoljeća, kad ih je posjetio talijanski svećenik, *abbe* Fortis. Nadahnut Ossianovom poezijom, i praćen još jednim zaljubljenikom u epsku narodnu pjesmu i folklor, profesorom novije povijesti na Cambridgeu, Fortis je obišao Morlake u Dalmatinskoj zagori tragajući za poezijom i primitivnim vrlinama. Našao je i jedno i drugo: “Iskrenost, povjerenje i čestitost ovih siromašnih ljudi... u svim svakodnevnim životnim postupcima proglasili bi se kod nas naivnošću i slabošću”, zapisao je on. Čuo je i mnogo pjesama i pribilježio: “Morlak krstari po pustim planinama i pjeva, naročito u noćno doba, o junaštvima starih slavenskih kraljeva i velmoža ili o nekom tragičnom događaju.” Zapazio je isto tako da “bosanski dijalekt kojim govore Morlaci u unutrašnjosti skladnije zvuči, po mom mišljenju, od primorskog ilirskog jezika.”²⁵⁹ Pjesma koju je objavio u prijevodu, Hasanaginica, bila je zapravo djelo bosanskih muslimana - kratka priča o tragičnoj ljubavi i nesporazumu postala je jedna od najomiljenijih narodnih pjesama u cijeloj Evropi, pa su je preveli Goethe, Byron, Walter Scott, Merimee, Puškin i Ljermontov.²⁶⁰

U samoj Bosni naziv Morlak nije se toliko koristio za ratoborne Vlahe koji su se pod Osmanlijama naselili u Krajini. Te su Vlahe, koji su došli i iz Hercegovine i iz Srbije, zvali ili Vlasi ili martolozii. Ova se potonja riječ odnosila na njihov vojni status, pa su to mogli biti i nevlasii - bijaše to inačica grčke riječi za naoružana čovjeka, *armatelos*. Vlasi u Bosni i Hercegovini imali su svoje vlastito društveno i vojno ustrojstvo, koje je bilo jasno određeno već u prvim osmanlijskim dokumentima. Na čelu svake lokalne zajednice bijaše mirovni sudac ili knez (stari slavenski naziv), pod njim je bio načelnik ili *primikur* (od grčke riječi *primikerios*); a pod njim *lugator* (od grčke riječi *alagator*, zapovjednik vojnog odreda), a osnovna vojna jedinica bijaše ponder (od grčke riječi *kontarion*, što će reći koplje).²⁶¹ Svi ovi nazivi jasno pokazuju da su Osmanlije jednostavno preuzele sistem koji bijaše utvrđen u vojsci Bizantskog carstva. Kao i bizantski i srpski vladari prije njih, oni su Vlasima odobrili posebne porezne olakšice zbog njihovih vojnih usluga. Glavarima Vlaha dodjeljivali su timare i s njima su praktički postupali kao sa spahijama, a ljude su im oslobodili plaćanja

²⁵⁶ Novaković (Selo, str. 33) također poistovjećuje Crnogunjce sa Sarakačanima, čime ime možda potiče od turske riječi Karakafan, što znači “crni odstupnik”; ali Sarakačani, koji očito već poodavno govore grčki, predstavljaju još jedan misterij.

²⁵⁷ Povjesničar iz 17. stoljeća Ivan Lučić (Ioannes Lucius) iz Trogira kaže da se ovaj naziv koristio kao suprotan izrazu “Bili-Vlahi”, to jest Albi Latini (“De Regno Dalmatiae”, u Von Schwandner, ur., *Scriptores rerum hungaricarum*, sv. 3, str. 459); ali nisam vidio nijednu rečenicu o “bijelim Vlasima” navedenu iz nekog ranijeg izvora. Jireček misli da su Dubrovčani i Dalmatinci pravili tu razliku kako bi se razlikovali (jer i njih su gdjekad nazivali Vlasima zbog njihova latiniziranog jezika) od Vlaha iz unutrašnjosti, a Gušić misli da su oni razlikovali svoje lokalne Vlahe (koji su nosili bijelu odjeću) od vala pridošlica. Ni jedna ni druga teorija nisu uvjerljive jer nema razloga zašto bi Dubrovčani i drugi Dalmatinci govorili grčki. Lučić je bar bio svjestan ovog problema; on je pretpostavljao da su naziv Mavrovlachos donijeli Mlečani iz Grčke.

²⁵⁸ Riječ *Morovlah* koristi se u dubrovačkim dokumentima za lokalne Vlahe u 13. stoljeću (Jireček, “Die Romanen in den Städten Dalmatiens”, prvi dio, str. 35), a pučka je etimologija uticala na izgovor te riječi očito potkraj 12. stoljeća, kad je i pop Dukljanin pisao “Morovlachi” (premda je znao da ta riječ znači “nigri Latini”): Von Schwandner, ur., *Scriptores rerum hungaricarum*, sv. 3, str. 478. Oba ova podatka kose se s Gušićevom tvrdnjom u “Wer sind die Morlaken?” str. 459-460.

²⁵⁹ Fortis, *Travels into Dalmatia* (“Put po Dalmaciji”), str. 53, 85. Mnoga od Fortisovih zapažanja (ali ne i ova) osporio je u kasnijem i vrednijem djelu autor koji je mnogo bolje poznao lokalne prilike: Lovrich, *Osservazioni*.

²⁶⁰ Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 175; Wilson, *Life of Vuk Karadžić*, str. 192-194. Wilsonov vlastiti prijevod nalazi se na str. 361-363.

²⁶¹ Beldiceanu, “Les Valaques de Bosnie”.

osnovnog nameta za nemuslimane, harača. Vlasi su ipak plaćali poseban "vlaški porez" - *rusumi eflak* - koji se uglavnom sastojao od jedne ovce i janjeta po porodici što su se davali svake godine o Đurđevdanu.²⁶² Budući da su bili drukčije oporezovani, bili su i drukčije razvrstani u osmanlijskim defterima. To nam je omogućilo da ustanovimo da je potkraj 15. stoljeća bilo najmanje 35.000 Vlaha u Hercegovini, a da je u 16. stoljeću bilo čak 82.692 uglavnom vlaških porodica (uključujući tu i neke nevlaške martoloze koji su uživali slične povlastice) u smederevskom kraju južno od Beograda.²⁶³ (Mnoge Vlahe iz istočne Hercegovine preselile su Osmanlije onamo da ponovo nasele područja opustošena ratovanjem u šezdesetim godinama 15. stoljeća.)²⁶⁴ To su bili glavni rezervoari stanovništva iz kojih su se punili opustjeli krajevi na sjeveru Bosne. A kako su oni, prebivajući u Hercegovini i Srbiji, poodavno bili pripadnici Pravoslavne crkve, uveli su na te bosanske prostore pravoslavlje koje se ondje očuvalo do dana današnjega.

Koliko su se ti Vlasi razlikovali od susjednih Slavena? Očito je da su imali drukčiji status i drukčije društveno-vojno ustrojstvo. Oni koji su se naselili u sjevernoj Bosni nisu mogli nastaviti tradiciju da gone svoja stada na velike udaljenosti, a očuvani osmanlijski dekreti o Vlasima u Bosni i Hercegovini iz 16. stoljeća pokazuju da većina Vlaha nije više živjela nomadskim životom, ali da su se i dalje ponajviše bavili stočarstvom.²⁶⁵ Ivan Lovrić (Giovanni Lovrich) zabilježio je u sedamdesetim godinama 18. stoljeća da su hrvatski Morlaci svi imali stada po 200, 300 i 600 ovaca, a kad ih je pitao zašto se ne prihvate obrađivanja zemlje, odgovorili su mu: "Naši preci nisu to radili pa nećemo ni mi."²⁶⁶ Neki su autori, posebno srpski, tvrdili da riječ "Vlah" znači samo "čobanin" i da ne uključuje nikakvo posebno etničko ni lingvističko značenje - pa da su većina tih ljudi zapravo samo Srbi koji drže ovce.²⁶⁷ Ovo mišljenje odbacuje vodeći suvremeni stručnjak za Vlahe na početku osmanlijske vladavine na Balkanu, tvrdeći da su Vlahe oduvijek smatrali posebnim narodom.²⁶⁸

Vlasi su odvajkada govorili po dva jezika, a kako sami nisu nikad bili u upravnom aparatu, jezik koji je očuvan u zapisima o njima nije nikad njihov. Ipak, imamo nekih svjedočanstava o njegovoj upotrebi, uz pojavu vlaških vlastitih imena u zapisima kao što su Ursul ili Šarban. Vlasi koji su se u 15. stoljeću naselili na jedan jadranski otok govorili su i nakon 400 godina vlaški. Jedan mletački pisac iz 16. stoljeća zapisao je da Vlasi u Dalmatinskoj zagori govore "latinski, doduše u iskvarenu obliku". Pastiri u tim planinama još su 1985. godine brojili na vlaškom.²⁶⁹ Ima i drugih dokaza o njihovu bilingvizmu u 17. stoljeću, premda je povjesničar Ivan Lučić (Joannes Lucius) tvrdio da je do tada već bio iščeznuo njihov stari jezik.²⁷⁰ Ali dakako da se ti Vlasi, živeći stoljećima među Slavenima u Hercegovini i Srbiji, ne mogu u prvi mah (svojim govorom i odijevanjem) razlikovati od

²⁶² Beldiceanu, "Sur les valaques des Balkans slaves", str. 97; Beldiceanu i Beldiceanu-Steinherr, "Quatre actes de Mehmed II", str. 118; vidi također Hadžibegić, "Džizja ili harač", prvi dio, str. 68. Međutim, potkraj 18. stoljeća potomci Vlaha u Bosanskoj krajini plaćali su harač: Lovrich, Osservazioni, str. 83.

²⁶³ Beldiceanu, "Sur les valaques des balkans slaves", str. 94; Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 137. U fusnoti uspoređi s Kuripešićevim zapažanjem u fusnoti broj 238.

²⁶⁴ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 75.

²⁶⁵ Beldiceanu, "Sur les valaques des balkans slaves", str. 91. Trifunovski drži da su se nastanili u jednom selu u 15. stoljeću: "Geografske karakteristike katuna", str. 36-37.

²⁶⁶ Lovrich, Osservazioni, str. 174, 179.

²⁶⁷ Ovo je tumačenje prvi iznio povjesničar iz 19. stoljeća Stojan Novaković; vidi njegovo Selo, str. 29-30. I ruski povjesničar E. P. Naumov tvrdi da su se Vlasi u velikoj mjeri poslavenili već u 13. stoljeću: "Balkanskyye vlakhi". Srpske autore koji priznaju da su Vlasi imali drukčiji etnički identitet nije sama ova činjenica pokolebala; tako je jedan suvremeni srpski historičar napisao i ove čudne riječi: "Čak su i Vlasi i njihovi običaji bili toliko ugroženi da su se pridružili Srbima da bi preživjeli, a u tom procesu su pomogli da se sačuva i održi srpski etnički, vjerski i kulturni identitet" (Pavlovich, Serbians, str. 78).

²⁶⁸ Beldiceanu, "Les valaques de Bosnie", str. 123, u fusnoti.

²⁶⁹ M. Filipović, "Struktura i organizacija katuna", str. 52 (o imenima); Jireček, "Die Romanen in den Stadten Dalmatiens", prvi dio, str. 40 (o otoku); Niger, Geographiae commentariorum libre, str. 103 (o iskvarenom latinskom); Nandriš, "Aromani", str. 38 (o brojanju).

²⁷⁰ Jireček, "Die Romanen in den Stadten Dalmatiens", prvi dio, str. 41.

autohtonih Slavena u tim krajevima. Pretpostavka da su nekad govorili samo vlaški zato što nisu donijeli sa sobom srpsku ekavicu kad su došli iz Srbije u sjevernu Bosnu, zasigurno je netačna.²⁷¹ Oni su govorili onako kako su govorili Slaveni oko njih, a taj se govor mogao s vremenom lako promijeniti na području tako podložnom demografskim promjenama kao što je bila sjeverna Bosna, a Vlasi iz Hercegovine ionako su zasigurno govorili ijekavicom.

Bilo je nedavno pokušaja da se dokaže kako je još na početku 20. stoljeća bilo u Bosni ljudi koji su govorili vlaški. U popisu stanovništva Bosne iz 1910. godine spominje se 16 sela u kojima se govori "rumunski", a godine 1906. jedan zaneseni rumunski vlahofil objavio je čitavu knjigu o "rumunskim kolonijama" koje je ondje otkrio.²⁷² Međutim, kad je vodeći njemački ekspert za Vlahe, profesor Weigand, otišao sljedeće godine provjeriti te njegove tvrdnje, ustanovio je da u jedinim preostalim vlaškim selima žive ljudi koji su se doselili u 18. stoljeću iz Makedonije i koji su odonda zaboravili svoj jezik. A seljaci koji "govore rumunski", poznati u tim krajevima pod nazivom "Karavlasii" ili "Crni Vlasi", zaista govore rumunski, ali samo zato što uopće nisu Vlasi nego rumunski Romi iz Transilvanije.²⁷³

Na kraju, valja istaknuti da danas nema smisla tvrditi da su bosanski Srbi "zapravo" Vlasi. Tokom stoljeća i mnogi obični pripadnici Srpske pravoslavne crkve zasigurno su bili prešli preko Drine u Bosnu ili se iz Hercegovine preselili na sjever. U 18. i 19. stoljeću razvila se i srpska trgovačka klasa u bosanskim gradovima. Nisu baš svi ljudi koji su upućeni da se nasele u sjevernu Bosnu u 15. i 16. stoljeću bili Vlasi, a odonda je bilo toliko priliva i odliva u povijesti Bosne da nikako ne možemo tačno izračunati postotak "vlaških" predaka bosanskih Srba.²⁷⁴ Uostalom, nisu Vlasi pridonijeli samo porastu srpskog stanovništva; neki su od njih (pretežno u Hrvatskoj) prešli i na katoličku vjeru, a mnogo ih se i islamiziralo u Bosni.²⁷⁵ Nazivati danas nekoga Srbinom znači služiti se pojmom stvorenim u 19. i 20. stoljeću na temelju zajedničke religije, jezika, povijesti i vlastitog osjećaja nacionalne pripadnosti. Današnji bosanski Srbi mogu se slobodno predstavljati kao Srbi, bez obzira na svoje vlaško porijeklo. Ipak, čovjeka pomalo draška pomisao, kad čuje takozvane desničare u današnjoj ruskoj politici kako govore o potrebi da zaštite svoju staru slavensku braću u Bosni, da su jedina komponenta bosanskog stanovništva koja sadrži važan i izrazit element neslavenskog porijekla, upravo bosanski Srbi.

²⁷¹ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 516.

²⁷² D. Mandić navodi taj popis stanovništva kao dokaz da se neprekidno govorilo vlaški (*Etnička povijest Bosne*, str. 516); Filipescu, *Coloniile romane din Bosnia*.

²⁷³ Weigand, *Rumanen und Aromunen in Bosnien*. O Karavlasima vidi dio o Romima u 9. poglavlju ove knjige.

²⁷⁴ D. Mandić, sa čudesnom nazovipreciznošću, navodi postotak od 50 do 52 posto (*Etnička povijest Bosne*, str. 518).

²⁷⁵ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 83.

7. Rat i politika u osmanlijskoj Bosni, 1606-1815.

Povijest Bosne u 17. i 18. stoljeću bila je i dalje isprekidana i zasjenjivana velikim ratovima. I baš kao što je Osmanlijsko carstvo izraslo na ratu, tako su i samo ratovanje i društvene promjene što ih je ono izazvalo pridonijeli propasti carstva. U 17. stoljeću staro feudalno konjaništvo bivalo je u vojnom smislu pomalo već zastarjelo. Mnogo su važniji postali pješaci naoružani modernim oružjem, i topništvo. Razvila se regularna plaćena vojska za koju regrutiranje s pomoću devširme nije više bilo potrebno. Ali i dalje su bili potrebni novčani prihodi središnjoj vlasti da bi plaćala vojsku, a to je značilo da je trebalo preuzimati ispražnjene feudalne timarske posjede i pretvarati ih u određen spoj privatnih posjeda i prodavanja pojedincima prava na ubiranje poreza. Te su promjene, kao što ćemo vidjeti u 8. poglavlju, preobrazile prirodu osmanlijskog provincijskog društva. Samostalni ubirači poreza povećali su poreze, a Istanbul je izmislio cio niz novih nameta - osiromašujući time stanovništvo i izazivajući kivanost i česte nemire. Porezi u gotovini što ih je skupljala središnja vlast, poznati pod nazivom *avariz*, bijahu nekad tek izvanredne mjere, a sad su postali norma. Korupcija se povećala, a red i zakon su nazadovali. U Bosni su ipak prilike bile nešto sređenije nego na susjednom osmanlijskom teritoriju u Srbiji, gdje su seljaci bježali s posjeda i odmetali se u hajduke. Ali i u Bosni je bilo nemira u 18. stoljeću. Tada je već mnogim posmatračima bilo jasno da carstvo trune iznutra.

Najmanje svaki drugi naraštaj sudjelovao je u velikim ratovima. Nakon rata s Habsburgovcima od 1593. do 1606. godine Bosna je ostala finansijski iscijeđena i vojno iscrpljena. Slijedilo je nekoliko desetljeća oporavljanja što bijahu jedino pomućena grdnom devalvacijom nacionalne valute i inflacijom u cijelom Osmanlijskom carstvu u razdoblju između 1615. i 1625. godine.²⁷⁶ U četrdesetim godinama 17. stoljeća Osmanlije su se zaplele u dugogodišnji rat s Mlečanima, koji je okončan tek 1669. godine. To je uključivalo česte vojne i pljačkaške upade s mletačkog teritorija na dalmatinskoj obali, a bilo je i nekoliko teških okršaja između mletačkih i bosanskih oružanih snaga. Godine 1645. cijela jedna bosanska armija prodrila je u Dalmaciju, ali nije uspjela osvojiti mnogo teritorija.²⁷⁷ Taj je dugotrajni rat silno opteretio Bosnu, kao i nova povećanja poreza i inflacija što ih je rat izazvao u cijelom carstvu. Katolički biskup Marijan Maravić izvijestio je 1655. godine da je "u sadašnjem ratu" više od 2 000 katoličkih porodica pobjeglo iz Bosne, a u jednom drugom izvještaju stoji da su četiri franjevačka samostana popaljena "u ratovima što se neprekidno vode u ovim krajevima".²⁷⁸ Godine 1663. obnovljen je rat protiv Habsburgovaca, a sljedeće godine velika osmanlijska vojska prodrila je u Austriju. Nakon bitke za koju su Osmanlije smatrale da je završila neriješenim ishodom, a Austrijanci da su oni izvojevali pobjedu, potpisan je mirovni sporazum kojim su se obje strane obavezale da će odustati od graničnih incidenata dokle god taj dogovor bude poštovala i druga strana.²⁷⁹ Najvažniji rat od kojeg se Osmanlijsko carstvo nije nikad potpuno oporavilo vodio se protiv Austrije od 1683. do 1699. godine. Godina 1683. bila je za Osmanlije katastrofalna. Nakon neuspješne opsade Beča, odbile su ih i potukle u bici austrijska i poljska vojska. Osmanlije su smaknule u Beogradu velikog vezira koji je bio na čelu tog pohoda. Između 1684. i 1687. godine Austrijanci su malo-pomalo oslobodili cijelu Ugarsku od Osmanlija i otjerali na hiljade spahija i novopečenih muslimana s njihovih napuštenih posjeda na jug te su tako izbjeglice preplavile Bosnu. Dotle su i Mlečiči poduzimali direktne napade na bosanski teritorij. Osmanlije su doduše odbile glavnu mletačku ofanzivu na Bosnu 1685. godine, ali su oružane snage Habsburgovaca protjerale muslimane u Bosnu iz Like, koja je bila najzapadniji dio bosanskog ejaleta. Do 1687. godine otprilike 30.000 muslimana pobjeglo je iz Like, a njih 1

²⁷⁶ Kunt, *Sultan's Servants*, str. 82.

²⁷⁷ Clissold, ur., *Short History*, str. 49.

²⁷⁸ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 479, 501.

²⁷⁹ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 212.

700 koji su ostali silom su preobraćeni na katoličku vjeru.²⁸⁰ Ovaj priliv izbjeglica sa svih strana uveliko je uticao na broj i sastav bosanskog stanovništva - računa se da je nakon tog rata čak oko 130.000 izbjeglica stiglo u Bosnu.²⁸¹ Najviše je među njima bilo muslimana iz Slavonije - bilo onih koji su se prvobitno bili doselili iz Bosne na sjever, bilo Hrvata koji su za dugotrajne osmanlijske vladavine bili prešli na islam. Neki od tih izbjeglica, pogotovo spahija koji su sve izgubili, bili su ogorčeni ljudi koji su sa sobom vjerovatno donijeli novo osjećanje kivnosti na kršćanstvo.²⁸²

Ali osmanlijsku su vlast čekale još gore stvari. Godine 1689. austrijska je vojska pregazila Bosnu i prodrla u Srbiju, čak do Kosova, i mnogi su Srbi iskoristili priliku da ustanu protiv osmanlijske vladavine. Neko se vrijeme činilo da će Osmanlije izgubiti svu vlast na Balkanu, ali su već sljedeće godine Osmanlije opet istjerale Austrijance potvrdivši neobičnu sposobnost obnavljanja snage i moći. Velik broj pravoslavnih Srba - najmanje njih 30 000 pod vodstvom svoga patrijarha, pobjegao je na sjever s austrijskom vojskom kad se povlačila s Kosova, iz Makedonije i centralne Srbije. (Albanska brojčana nadmoć na Kosovu, bar u današnje doba, vjerovatno potiče još iz tog vremena.) S druge strane, međutim, mnogi pravoslavni Srbi dočekali su raširenih ruku povratak Osmanlija pošto su u međuvremenu bili iskusili revnost austrijskih katoličkih svećenika. Slijedilo je razdoblje u kojem su stvari praktički stajale na mrtvoj tački. Osmanlije su i dalje prilično neučinkovito upadale na ugarski teritorij preko Dunava, a odbijao ih je neučinkoviti austrijski feldmaršal Caprara. Ali kad je Caprara zamijenio najmlađi i najsposobniji oficir u austrijskoj vojsci princ Eugen Savojski, situacija se počela naglo mijenjati. Princ Eugen nanio je težak poraz Osmanlijama u bici kod Sente, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj, u septembru 1697. godine. A onda je, neobično brzo, nastavio napredovati sa svega 6 000 ljudi sve do samog srca Bosne.

Na dan 22. oktobra stigli su do Sarajeva, gdje su Osmanlije zatekli potpuno nespremljene za borbu. U svom vojnom dnevniku princ Eugen je ovako opisao ono što se dogodilo u sljedeća dva dana:

“Na dan 23. oktobra rasporedio sam jedinice na uzvisini koja dominira samim gradom. Odatle sam uputio pojedine odrede da poharaju grad. Osmanlije su već bile sklonile najvrednije stvari, ali su svejedno ostavili za sobom veliku količinu svakojake robe. Predvečer je grad planuo. Inače se nalazi na široku prostoru i potpuno je otvoren; ima 120 lijepih džamija. Sutradan sam još ostao u Sarajevu. Prepustili smo grad i svu okolicu vatri. Naš jurišni odred koji je progonio neprijatelja vratio se s bogatim plijenom i mnogo žena i djece, nakon što su pobili svu silu Osmanlija. Kršćani nam jatimice dolaze i mole za dopuštenje da se sklone u naš tabor sa svojim stvarima jer žele napustiti ovu zemlju i poći s nama. I ja se nadam da ću povesti sve kršćane iz ove zemlje i prebaciti ih preko Save.”²⁸³

Većina su tih kršćana vjerovatno bili katolički trgovci, koji su, čini se, ovim ratom izgubili dominaciju u bosanskoj trgovini.²⁸⁴ Kad je princ Eugen krenuo opet na sjever, s njim su zaista pošle na hiljade katolika u Austriju. Ako pravoslavno stanovništvo nije već u drugoj polovici 17. stoljeća premašilo broj katolika u Bosni, onda su na kraju ovoga rata zasigurno osigurali brojčanu premoć.²⁸⁵ Nejasno je da li su ti katolici bili uvjereni (kao što je bio srpski patrijarh) da će se uskoro vratiti s oslobodilačkom vojskom. Po nekim se znacima da zaključiti da su Austrijanci ozbiljno pomišljali ponovo osvojiti svu Bosnu. Godine 1687. i

²⁸⁰ A. Popović, *L'islam balcanique*, str. 259.

²⁸¹ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 81; međutim, Pelidija tvrdi da je ukupan broj muslimanskih izbjeglica iz zemalja koje su ponovo osvojili Habsburgovci, od kojih se izbjeglice nisu svi nastanili u Bosni, 130.000 (Bosanski ejalet, str. 50).

²⁸² Đurđev, “Bosna”, str. 1267.

²⁸³ Mraz, *Prinz Eugen*, str. 40.

²⁸⁴ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 514.

²⁸⁵ Ipak, neki su se katolici zaista vratili, pošto su osmanlijske vlasti 1699. godine proglasile amnestiju: Pelidija, *Bosanski ejalet*, str. 51.

1688. raspitivali su se preko posrednika u Dubrovniku bi li muslimani u Sarajevu (koji su, kao što je bilo dobro poznato, zauzimali nezavisno držanje spram osmanlijske vlasti) prihvatili austrijsku vlast kad bi im bila zajamčena puna vjerska sloboda. Dvanaest je porodica potvrdno odgovorilo na to pitanje, ali čini se da od svega toga nije na kraju bilo ništa.²⁸⁶ Princ Eugen nije imao ništa slično na pameti kad je poveo vojnu ekspediciju u Bosnu jer mu je bitni cilj bio tek pljačka i razaranje.

Karlovački mir (sklopljen u Srijemskim Karlovcima, sjeverozapadno od Beograda, nedaleko od Novog Sada) kojim je okončan rat 1699. godine, potvrdio je da se Osmanlijsko carstvo povlači iz Evrope. Ugarska i Transilvanija ustupljene su Habsburgovcima, a veliki dijelovi teritorija u Dalmaciji i Grčkoj Mlecima. U idućem stoljeću Bosna je na jugozapadu graničila s Mlecima. Psihološki udarac tih gubitaka bio je toliko snažan da je povrat tih teritorija postao opsesivan dugoročni cilj osmanlijske politike. Prilika se ukazala 1714. godine, kad su Mlečani grubo prekršili mirovni ugovor. U ratu koji je uslijedio, Austrija je obnovila savez s Mlecima, a princ Eugen je još jedanput (1716) nanio težak poraz Osmanlijama kod Petrovaradina. Ipak su bosanske odbrambene snage uglavnom zadržale svoje pozicije. Požarevačkim mirom 1718. godine Austrija je dobila pojas bosanskog teritorija južno od tradicionalne granice, rijeke Save. Dalmacija pod mletačkom vlašću proširila se prema unutrašnjosti i dosegla liniju koja je odonda manje-više ostala jugozapadna granica Bosne.²⁸⁷

U tom ratu još je jedan val muslimanskih izbjeglica zapljusnuo Bosnu.²⁸⁸ Prilike su bile nesredene, porezi nanovo povećani, a pobune zbog prevelikih nameta izbile su u Hercegovini 1727, 1728, 1729. i 1732. godine. Neosmanlijski izvori tvrde da su u dvije od tih pobuna (1728. i 1729. godine) sudjelovali i kršćani, ali su glavni akteri bili muslimani.²⁸⁹ Tih su godina harale i pošasti: na početku tridesetih godina 18. stoljeća pomrlo je u Bosni od kuge 20.000 ljudi.²⁹⁰ Kad su Austrijanci prekršili Požarevački mir 1736. godine i prodrli u Bosnu, zasigurno su se bili ponadali da će je brzo osvojiti. Ali nedavno je prije toga bio postavljen za namjesnika u Bosni neobično energičan i odrješit čovjek, Ali-paša Hekim-oglu, koji je vrlo vješto organizirao odbranu.²⁹¹ Sljedeće godine potukao je austrijsku vojsku u bici kod Banje Luke, a mirovnim ugovorom koji je zatim sklopljen (Beogradski mir 1739. godine) Austrijanci su se odrekli čitavog teritorija južno od Save, osim jedne tvrđave.²⁹² Tom je nagodbom utvrđena sjeverna granica današnje Bosne.

Bijaše to jedan od najtrajnijih mirovnih ugovora u tom stoljeću. Gotovo 50 godina nakon toga nije bilo upada strane vojske u Bosnu. Međutim, Bosanski ejalet morao je snositi teret povećanih poreza kojima su se finansirali ratovi na drugim stranama. Godine 1745, kad se Hekim-oglu Ali-paša vratio na položaj namjesnika

Bosne, ogorčenje na povećane namete bilo je toliko da je bio prisiljen povući se iz Bosne na šest mjeseci. Kad se 1747. godine vratio, ponovo su izbili nemiri pa se sljedeće godine povukao u Grčku.²⁹³ Nakon velike pobune u Mostaru 1748. godine, u kojoj su čak i janjičari sudjelovali, slijedile su u idućih nekoliko godina i druge pobune zbog velikih nameta u Bosni.²⁹⁴ I muslimanski seljaci protestirali su zbog promjena u sistemu zakupa zemlje. Napokon je novi namjesnik u Bosni, Mehmed-paša Kukavica, primio od sultana ferman u

²⁸⁶ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 98.

²⁸⁷ Ta je mletačko-bosanska granica bila na kraju utvrđena u razdoblju između 1721. i 1733. godine: vidi Clissold, ur., *Short History*, str. 45, 50. Shaw pogrešno tvrdi da je prema tom ugovoru uspostavljena granica na rijeci Savi (*History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 232).

²⁸⁸ A. Popović, *L'islam balkanique*, str. 259.

²⁸⁹ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 96. Džaja također bilježi nemire prije rata, 1710. i 1711. godine.

²⁹⁰ Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 144-145.

²⁹¹ *Ibid.*, str. 152-163.

²⁹² Đurđev, "Bosna", str. 1267.

²⁹³ Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 164-180.

²⁹⁴ Hadžijahić, "Die Kampf der Ajane", str. 130.

kojem je stajala samo jedna rečenica: "Bosna se mora iznova osvojiti."²⁹⁵ Namjesnik je postupio bešćutno i djelotvorno. U Bosni je uspostavio mir, iako je Mostar bio i dalje središte nezadovoljstva i otpora. Godine 1768. paša je morao poslati jaku vojsku na Mostar da ga pokori. Međutim, za razliku od nekih masovnih pobuna u četrdesetim godinama 18. stoljeća, ovaj je otpor poticao od viđenih muslimana koji su nastojali zaštititi svoje porezne olakšice.²⁹⁶

Sljedeći rat protiv Austrije, koji je započeo 1788. godine, imao je ozbiljniju političku dimenziju od prethodnih. Austrijski car Josip II i ruska carica Katarina Velika sporazumjeli su se da preotmu Osmanlijama balkanske zemlje i podijele ih među sobom. Tako je došlo do geopolitičke podjele interesa na Balkanu, što je na kraju dovelo do austrijske okupacije Bosne 1878. godine i do njene aneksije 30 godina nakon toga. Car Josip II pokazao je da ne misli samo na osvajanje nego i na vladavinu kad je na početku rata izjavio da jamči slobodu vjeroispovijesti svim muslimanima koji odmah polože oružje.²⁹⁷ Nastojeći pridobiti na svoju stranu bosanske katolike (od kojih su neke doveli i na studije u Zagreb), Habsburgovci su se još nadali da će u Bosni izbiti opći ustanak bosanskih kršćana.²⁹⁸ Na početku 1788. godine austrijske su jedinice stupile na bosansko do, ali im se nisu ispunili snovi da će biti dočekani kao osloboditelji. Manji broj Bosanaca dobrovoljno se pridružio austrijskoj vojsci. Ipak, i bosanski kršćani i muslimani pružili su žilav otpor Austrijancima u prednjem pojasu odbrane, pa je austrijska vojska zaglibila u petomjesečnoj opsadi tvrđave u Bosanskoj Dubici.²⁹⁹ (Stoga je taj rat ostao zabilježen u bosanskoj povijesti pod imenom Dubički rat.) Sljedeće godine Austrijanci su se bolje pripremili pa su pregazili veći dio Bosne i prodrli duboko u Srbiju. Ali opet je uslijedio nagovještaj načina na koji će se problemi sređivati u 19. stoljeću. Težnje Austrije i Rusije nije zapriječila osmanlijska vojna moć nego diplomatski i politički pritisci drugih evropskih velesila. Godine 1791. Austrija je pristala vratiti sve što je bila osvojila u Bosni i Srbiji; zauzvrat je sultan dodijelio austrijskom caru službeni naslov "zaštitnika" kršćana pod osmanlijskom vlašću.³⁰⁰

Međutim, prije nego što se uspio potpuno oblikovati novi model političkog ponašanja u 19. stoljeću, došlo je do dugotrajnog i bitnog prekida u međunarodnom poretku: do napoleonskih ratova. Nakon Napoleonovih prvih pobjeda nad Austrijom, Francuzi su zauzeli Mletke, Istru i Dalmaciju (uključujući i Dubrovačku republiku) 1805. godine - i tako je nastala francusko-bosanska granica.

Većina evropskih velesila željela se dodvoriti Osmanlijskom carstvu iz strateških razloga. Napoleon je poslao pomoć sultanu da suzbije bunu u Srbiji, a Francuzi su se još direktnije upleli u lokalni spor u Hercegovini 1808. godine uputivši manji vojni odred u pomoć lokalnom paši Hadži-begu Rizvanbegoviću, koji bijaše opkoljen u tvrđavi Hutovo nakon svađe sa svoja dva brata oko nasljedstva.³⁰¹ Godine 1809. Austrija je ponovo najavila rat Francuskoj. Napoleon je potaknuo Bosance da upadnu u Slavoniju na početku ljeta te iste godine, a nakon bitke kod Wagrama u julu mjesecu Austrijanci su predložili mir. Habsburgovci su ponovo ustupili Francuzima neke teritorije: zapadnu polovicu Hrvatske (uz sjeverozapadnu granicu Bosne) i dobar dio današnje Slovenije. Sve je to bilo spojeno s ostalim osvojenim teritorijima u novu "Ilirsku provinciju" pod francuskom upravom maršala Marmonta (koji je za ovu priliku proglašen "vojvodom dubrovačkim") u iduće četiri godine.

Kao i većina vladara Krajine prije njega, maršal je uskoro uvidio da se mora uhvatiti ukoštac s pljačkaškim upadima iz Bosne. Potkraj 1809. godine francuska kaznena ekspedicija

²⁹⁵ Sućeska, "Osmanli imperatorlugunda Bosna", str. 441.

²⁹⁶ Hadžijahić, "Die privilegierten Stadte", str. 156.

²⁹⁷ Džaja, *Konfessionalitdt und Nationality*, str. 98.

²⁹⁸ B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 1, str. 90.

²⁹⁹ Rothenberg, *Military Border in Croatia*, str. 72-73.

³⁰⁰ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 259.

³⁰¹ Šamić, *Les Voyagers français*, str. 146-149.

prešla je u Bosnu, gdje su je dočekale slabe osmanlijske snage, uglavnom neregularne konjice, pod zapovjedništvom age od Bihaća. Premda se nisu mogli mjeriti s dobro izvježbanim jedinicama *Grande Armee*, neregularni bosanski konjanici snažno su se dojmili jednog francuskog vojnika, koji ih je u svojim uspomenama opisao kao "ljudsko jato u kojem niko nije nosio odoru, na mršavim, neobično lakim konjčićima koji su slušali jahačev glas i stisak njegovih koljena a da mu uzde i stremeni nisu bili ni potrebni". Francuzi su ih otjerali tridesetak kilometara, a onda su stali kod nekog sela i zapalili ga. Onaj se vojnik poslije prisjećao: "Otrčao sam s nekoliko oficira do najveće kuće. Zaključili smo da je u sobama s rešetkama na prozorima koji su gledali na dvorište bio harem pa smo ga zapalili u čast ljepšeg spola."³⁰²

Kad su se 1813. godine Francuzi povukli iz "Ilirskih provincija", Austrijanci su ondje ponovo preuzeli vlast. Istodobno su se nastavili uobičajeni granični incidenti i sukobi. Sve se vratilo u normalno stanje. Ali najveća dugoročna prijetnja osmanlijskoj Bosni dolazila je s istoka, iz Srbije, gdje je 1804. godine izbio ustanak. Zapravo su izbili dva ustanka: prvi je izvela skupina lokalnih janjičara koji su prigrabili vlast ne bi li spriječili provođenje reformi koje je donio Istanbul (dopuštajući Srbima kršćanima da osnuju svoju miliciju, ubiru svoje poreze i tako dalje), a drugi je bio velika buna kršćanskog stanovništva. Premda je sultan u prvi mah stao na stranu svojih podanika protiv janjičara, narodni je ustanak uzeo previše maha pa je odlučio da ga uguši. Srbi su 1805. godine potukli osmanlijsku vojsku, a 1806. nanijeli težak poraz i vojsci koja je nadrla iz Bosne. Opća antiosmanlijska nasilja u Srbiji uključila su i mnogobrojne masakre, pljačke i prisilno pokrštavanje običnih slavenskih muslimana i pravih Osmanlija; oni koji su preživjeli počeli su bježati u Bosnu.³⁰³ Izbio je i nekoliko pobuna pripadnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i jedna ozbiljnija buna (proistekla iz lokalnih razmirica) u Hercegovini. Napokon, 1815. godine, sultan je pristao dati Srbima - ili bar onima u Smederevskom sandžaku, sjevernom dijelu Srbije kojem je pripadao i Beograd - autonomiju s velikim ovlastima, pravo na vlastitu skupštinu i slobodno izabranog kneza. Ipak, osmanlijske posade ostale su u gradovima, a osmanlijski je paša i dalje stolovao u Beogradu, ali su položeni temelji za kasniji razvoj Srbije kao nezavisne kraljevine - kraljevine koja će za Bosnu biti ili svjetionik slobode i nade ili središte ekspanzionističkih teritorijalnih težnji.

Dvije suprotstavljene bune koje su potaknule u Srba poriv za nezavisnošću izražavale su dvije tendencije koje su se već poodavno mogle zapaziti u balkanskim provincijama Osmanlijskog carstva. Postojalo je narodno nezadovoljstvo čitavim poretom, i postojala je želja lokalnih predstavnika toga poretka da odbrane svoje privilegije od miješanja (nadasve reformi) iz Istanbula. Moć lokalnih muslimanskih uglednika bila je dublje ukorijenjena u Bosni. To je značilo da je njihov otpor središnjim vlastima, otpor čije smo znakove vidjeli već oko sredine 18. stoljeća, imao čvrstu bazu i da će trebati nekoliko naraštaja da se skrši. U Bosni su bile izrasle posebne političke i društvene institucije koje su sve skupa činile neobično djelotvoran poredak lokalne moći.

Najvažnija je od tih institucija bila kapetanija. Ponajprije, potkraj 16. stoljeća, kapetan je bio vojni administrator u pograničnom području. Njegova je zadaća bila da diže vojsku, pregledava putnike koji prelaze preko granice, da čuva ceste od razbojnika i obavlja kojekakve druge policijske i administrativne poslove. Teritorij kojim je upravljao, kapetanija, mogao je biti manji ili veći od kadiluka (osnovne upravne jedinice kojoj je na čelu bio kadija ili sudac), ali je bio manji od sandžaka.³⁰⁴ U 17. stoljeću taj je poredak proširen i na unutrašnjost zemlje. Proširene su i ovlasti kapetana, a neke ugledne porodice počele su

³⁰² Desbocufs, *Souvenirs*, str. 132-133.

³⁰³ Pavlowitch, "Society in Serbia", str. 144-145; A. Popović napominje da su se takvi postupci nastavili s još većom žestinom poslije 1815. godine (*L'islam balkanique*, str. 262).

³⁰⁴ Kreševljaković, *Kapetanije*, str. 13, 22.

trezirati kapetansku službu kao nasljednu. U vrijeme Karlovačkog mira (1699) u Bosni je bilo 12 kapetanija, a potkraj 18. stoljeća bilo ih je 39 pa je tim poretkom bio obuhvaćen veći dio bosanskog teritorija. Na razmeđu 17. i 18. stoljeća, kad su počeli i porez ubirati, kapetani su bili na vrhuncu svoje moći.³⁰⁵ Kapetanije su postojale samo u Bosni, pa su tu stvorile i društveno-političku strukturu kojom se Bosna razlikovala od svih ostalih balkanskih zemalja. Ta je institucija, kad je dobro funkcionirala, bila velik napredak naspram prvobitnog osmanlijskog poretka. Ljudi više nisu bili izručeni na milost i nemilost pohlepnim sandžak-begovima dovedenim izvana, koji su se za ono nekoliko godina koliko su boravili u Bosni nastojali obogatiti, nego su imali lokalne upravljače kojima su vlastiti interesi ležali u dugoročnom blagostanju na svom području. Istodobno su mogli i ozbiljno ograničiti vlast namjesnika u Bosni koga je postavljao sultan.

Teoretski, namjesnik je dobio od sultana vrhovnu vlast nad sveukupnom Bosnom. Kao vladar ejaleta imao je, kao što smo vidjeli, titulu beglerbega ili vezira i najviši od tri ranga paše zvani "paša od tri tuga", prema tradicionalnom vojnom stijegu ukrašenom s tri konjska repa koji bi se nosio pred njim u bici.³⁰⁶ Pod njim su bili sandžak-begovi (potkraj 17. stoljeća Bosna je bila podijeljena na četiri sandžaka: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik i Klis), koje je također postavljao sam sultan. Na okružnom nivou, uz kapetanije, postojala su i četiri samostalna agaluka, a pojedinim područjima mogli su upravljati i *muselimi*, upravljači što ih je postavljao sam vezir.³⁰⁷ Međutim, od početka 18. stoljeća sve je više slabila vezirova moć. Energičan vezir kao što je bio Ali-paša Hećimović mogao je mobilizirati Bosnu kad je mobilizacija bila u interesu samih Bosanaca, ali je teško mogao vladati zemljom kad bi se stanovništvo okrenulo protiv njega. To se moglo postići samo grubom silom, a njoj se ipak nije redovito pribjegavalo. Potkraj stoljeća većina se posmatrača slagala u mišljenju da se vezirova moć proteže samo na područje oko grada Travnika gdje je bila njegova rezidencija i dvor.³⁰⁸

Bosanski veziri bili su se povukli iz Sarajeva nakon rata u devedesetim godinama 17. stoljeća i gotovo da više nisu mogli ni primirisati u taj grad. Razvoj Sarajeva i, u nešto manjoj mjeri, Mostara kao gradova koji su ljubomorno čuvali svoju političku samostalnost bijaše još jedan faktor koji je ograničavao centralnu vlast. U šezdesetim godinama 15. stoljeća Mehmed II dodijelio je Sarajevu posebnu povlasticu ili *muafname* (što je obuhvatalo i oslobođenje od nekih nameta) kao nagradu za pomoć koju su Sarajlije pružile Osmanlijama na početku osvajanja Bosne. To je postala osnova sve pretencioznijih zahtjeva Sarajlija za specijalni status grada - posebno su te zahtjeve isticali poglavari moćnih esnafa što su stekli pravo (koje je drugdje imala država) da imenuju gradonačelnika.³⁰⁹ Nakon ukinuća sistema devširme u 17. stoljeću, priroda janjičarskog korpusa degenerirala je u cijelom carstvu. U Bosni u 18. stoljeću janjičari su postali nešto nalik na *ceh* ili udruženje, koja se isto toliko (ako ne i više) bavila svojim društvenim privilegijama koliko i vojnim obavezama. Jedan francuski posmatrač iz 1807. godine uočio je da "većina muslimanskih građana nosi titulu 'janjičara'; rekli su mu da od 78 000 janjičara u Bosni svega njih 16 000 prima plaću i obavlja stvarne vojne dužnosti, a da su svi ostali obrtnici koji samo uživaju pravo na tu titulu.³¹⁰ Budući da je u Sarajevu bilo najmanje 20 000 janjičara, od kojih su neki bili vojne osobe, nijedan vezir

³⁰⁵ Ibid., str. 52-64.

³⁰⁶ Bosna bi se mogla nazvati i "pašaluk", ali je to bio opći termin koji je obuhvaćao sve teritorije kojima je mogao vladati paša. Naprimjer, Bosna, kao ejalet, bila je nešto više od Beogradskog pašaluka, koji je bio samo sandžak. O povlasticama paše od tri tuga vidi kod D'Ohsson, Tableau de l'Empire othoman, sv. 7, str. 285.

³⁰⁷ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 186-187; Kreševljaković, Kapetanije, str. 17.

³⁰⁸ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 188.

³⁰⁹ Hadžijahić, "Die privilegierten Stadte", str. 132-134. Cehove (esnafa) vodili su muslimani, ali su im članovi bili i kršćani i jevreji. Nemuslimani su mogli imati u esnafima svoje sekcije. Vidi Kreševljaković, Esnafi i obrti, str. 49; Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 134.

³¹⁰ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 114.

nije mogao olako prijeći preko njihovih privilegija. U Sarajevu je muslim zastupao vezira, ali je imao vrlo ograničenu vlast.

Sarajevo je bilo na čelu otpora centralnim vlastima. Jedan bosanski ljetopisac zapisao je, kad je 1771. godine nametnut nov porez, da su druga mjesta čekala da vide hoće li Sarajlije priznati taj porez prije nego što se sami odluče hoće li ga plaćati.³¹¹ Ali i Mostar je igrao važnu ulogu. Premda nije imao nikakve povelje o nekim posebnim privilegijima, nastojao je izboriti sličan status kao i Sarajevo. Odupirao se svim pokušajima da se nad njim uvede nadzor, i često se suprotstavljao vezirovim jedinicama. Godine 1768. i 1796. organizirani su pohodi na Mostar, a 1814. godine bila je potrebna vojska od 30 000 ljudi da uspostavi u gradu vezirsku vlast. Postavljen je odozgo muslim da upravlja gradom, ali su ga stanovnici učas svrgnuli i izabrali na to mjesto svoga predstavnika.³¹² Gradski oci koji su bili na čelu otpora u Mostaru imali su rang *ajana*, pa je i ta čast postala bedem protiv centralnih vlasti. Kad je ta dužnost prvi put uvedena u Bosni za rata koji se vodio između 1683. i 1699. godine, ajan je bio gradski dužnosnik koji je odgovarao za red i zakon, izabran između spahija, janjičarskih zapovjednika i drugih uglednika. Premda je ta titula poprimila nešto šire značenje drugdje na Balkanu, gdje se obično odnosila na svakojake lokalne polusamostalne muslimanske poglavare, u Bosni je zadržala svoje prvobitno značenje upravnog službenika. U mnogim provincijskim dijelovima Bosne kapetan je ujedno obavljao i funkciju ajana. Ali ajani su posebnu ulogu imali u većim gradovima, gdje su ih stvarno birali, u većem dijelu 18. stoljeća, predstavnici građana - i kršćani i muslimani. Sami ajani bili su, naravno, muslimani, a i u Sarajevu i u Mostaru janjičarske organizacije imale su velik uticaj na njihov izbor. U Sarajevu su i obični građani mogli postati ajani, a u Mostaru su lokalni koljenovići zemljoposjednici zauzeli te položaje i na kraju ih "feudalizirali", tako da su izbori bili puka formalnost. Upravo zahvaljujući toj funkciji, gradski oci Mostara, uz podršku drugih članova lokalne zemljoposjedničke vlastele, uspjeli su da grad neprekidno pruža otpor centralnim vlastima od šezdesetih godina 18. do tridesetih godina 19. stoljeća.³¹³

³¹¹ Hadžijahić, "Die privilegierten Stadte", str. 137.

³¹² Ibid., str. 156-157.

³¹³ O bosanskim ajanima vidi ibid.; Sućeska, "Bedeutung des Begriffes A'yan"; Hadžijahić, "Die Kämpfe der Ajane"; o prvobitnom karakteru tog položaja vidi kod Bowen, "Ayan"; a o tome kako se drugdje koristio vidi Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, str. 238.

8. Privredni život, kultura i društvo u osmanlijskoj Bosni, 1606-1815.

Povijest kapetana i ajana pomaže nam da shvatimo kako su se u 17. i 18. stoljeću zbivale u Bosni neobično važne društvene promjene. Stari poredak vojno-feudalnog držanja zemlje pod zakupom malopomalo se istrošio i umjesto timarske klase pojavila se nova vrsta lokalnog plemstva koje je držalo u vlasništvu veleposjede i prenosilo ih u nasljedstvo. Već smo naznačili neke od uzroka tim promjenama: razvoj klase državnih dužnosnika nastalih sistemom devširme koji su se u Istanbulu u 17. stoljeću otimali za nevojne, privatne posjede; zamjenjivanje, u vojnom smislu, spahija plaćenim pješaštvom; opća i nezasićena potreba države za prihodima, što je dovodilo do toga da su se veliki kompleksi zemlje ustupali lokalnim zemljoposjednicima koji su zauzvrat ubirali i predavali državi porez u gotovini. U Bosni je navala spahija, janjičara i državnih službenika izbjeglih iz Ugarske, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije između 1683. i 1697. godine povećala pritisak na državu da pretvori timare u privatne posjede (poznate pod općim nazivom *čiftluk*); mnogi su od tih ljudi tražili u zemljoposjedništvu sigurnost, a od čiftluka su se, osim toga, mogli iscijediti veći prihodi jer su seljaci na njima imali manja zakonska prava.

Neki od posjeda koji su na taj način nastali bili su u Bosni poznati pod nazivom *agaluk*, a njihovi vlasnici *age*. Seljaci su na njima sačuvali neka prava korištenja zemlje, ali je znatno povećan teret desetina i zakonski obaveznog *kuluka*. Oni posjedi koji su bili u neograničenu vlasništvu pojedinaca bijahu poznati pod nazivom *begluci*, a njihovi vlasnici pod nazivom *begovi*.³¹⁴ Mnogi su od tih begluka bili veleposjedi kojima su upravljali upravitelji imanja, koji su zahtijevali najviše što su mogli od seljaka na njima. Oni su mogli sklopiti sa seljacima i posebne sporazume koji nisu bili propisani zakonima. Općenito su nazivi aga (što se prvobitno odnosilo na janjičarske zapovjednike) i beg naprosto poprimili značenje članova niže i više zemljoposjedničke vlastele. Kako su radni uvjeti na veleposjedima bivali sve teži, muslimanski su se seljaci, kojima je zakon oduvijek omogućavao da sami posjeduju nešto zemlje, sve više priklanjali takvom načinu obrađivanja. Tako je tekao dugotrajan proces društvene i vjerske polarizacije: od 15. stoljeća, kad su feudalni zemljoposjednici mogli biti i kršćani i muslimani, a posjede su im obrađivali seljaci obje vjere, do 19. stoljeća, kad su svi veleposjednici bili muslimani, a velika većina seljaka bezemljaša bili kršćani.³¹⁵ Iako su se ti seljaci i dalje zvali "kmetovi", oni koji su radili na beglucima, strogo uzevši, nisu više imali pravni status kmetova. Bili su obični seljaci u nepovoljnu položaju, u sistemu u kojem nisu imali prave prilike da zahtijevaju nešto bolje.

Životni su im se uvjeti sve više pogoršavali. Sve veći broj seljaka odlazio je sa zemlje u potrazi za poslom u veća mjesta.³¹⁶ U 16. stoljeću bilo je sasvim uobičajeno da seljaci pod osmanlijskom vlašću, pošto plate porez, zadrže za sebe višak uroda i iznesu ga na tržište.³¹⁷ Na čiftlucima koji su zahtijevali od seljaka više nego drugi, takvo je što postalo nemoguće, pa su seljaci živjeli na rubu egzistencije. Kad je francuski autor Fourcade putovao u Solun da ondje preuzme konzulsko mjesto 1812. godine, prespavao je jednu noć u kmetskoj kući u Kožarcu. Kuća je bila šest i pol metara dugačka i četiri metra široka, u sredini je bilo ognjište, bez dimnjaka i bez prozora (samo otvori u zidovima i rupa na krovu); pod je bio zemljan a

³¹⁴ Tomasevich analizira posebnu upotrebu ovih naziva u Bosni; Peasants, Politics, and Economic Change, str. 99-100. Sagar daje različit i općenitiji prikaz: Southeastern Europe under Ottoman Rule, str. 214-218.

³¹⁵ Prelazak na čiftluke u cijelom carstvu golema je tema čiji mnogi aspekti ostaju nerazjašnjeni. Koristan pregled svih tih pitanja vidi kod McGowan, Economic Life in Ottoman Europe, str. 57-79. Mutafchieva opisuje dva tradicionalna oblika u kojima su se čiftluci prvobitno dodjeljivali (muslimanima i "gazijama" ili ratnim herojima); spominje i poseban oblik čiftluka stvorenog od starih feudalnih posjeda u Bosni ("Km v'rosa za čiftlucite", str. 36-42).

³¹⁶ Hottinger spominje da ih je bilo u Adrianopolu (Edirnu) u pedesetim godinama 17. stoljeća: Historici orientalis, str. 463.

³¹⁷ McGowan, "Food Supply and Taxation".

jedini namještaj bijahu škrinje; spavali su nogama okrenuti vatri, umotani u kožuhe, na ležajevima od sijena, a gamad ih je žive izjedala.³¹⁸

Na temelju takvih iskaza stiče se vrlo sumorna slika života na selu u Bosni. Pa ipak, jedno je od začudnih otkrića suvremenih povjesničara Balkana da je u 18. stoljeću znatno porastao broj stanovnika - naročito u Bosni. U 17. je stoljeću došlo do općeg pada broja stanovnika iz razloga koji nisu sasvim jasni: jedan je od mogućih uzroka tifus.³¹⁹ U toku cijelog 17. stoljeća priliv muslimanskih izbjeglica možda je tek nadoknadio odliv katolika: katolički izvori procjenjuju da je više od 50 000 katolika izbjeglo u ratu što se vodio između 1683. i 1699. godine, a vjerovatno se i egzodus za rata s Mlecima između 1645. i 1699. godine brojio na desetke hiljada.³²⁰ Ipak je muslimansko stanovništvo snosilo najveći dio tereta ratnih napora - ne samo u odbrani Bosne nego i u gotovo neprekidnom ratovanju Osmanlija u drugim krajevima carstva. Važnost bosanskih jedinica vidi se i po popisu 1 553 bosanskih spahija koji su služili u ratu protiv Rusije 1711. godine: svaki je od tih spahija imao u svojoj pratnji po nekoliko vojnika.³²¹ Mnoge hiljade bosanskih muslimana izginule su na tim dalekim bojištima. Od njih 5 200 poslanih u Perziju da se bore u ratu od 1723. do 1727. godine, naprimjer, vratilo ih se kući svega 500.³²² Među ostalim uzrocima smrti bila je i kuga, koja je, kao što smo vidjeli, na početku 18. stoljeća i dalje harala Bosnom. Razumljivo je što je nakon priliva u devedesetim godinama 17. stoljeća broj muslimanskog stanovništva sporo rastao.

Broj kršćanskog stanovništva rastao je znatno brže. Niz poreznih knjiga u osmanlijskim arhivima pokazuje da je u 18. stoljeću broj kršćana porastao za 200 posto. Ovaj podatak treba ipak prihvatiti s rezervom, jer polazište za njegovo izračunavanje, poreski registar za 1700. godinu, čini se nevjerojatno nizak, ali je opća tendencija jasna. Ako broj odraslih muškaraca pomnožimo s tri, ukupan broj kršćana prema tim poreznim knjigama iznosi 1718. godine 118.000, 1740. godine 190.000, 1788. godine 295.000 a 1815. godine 312.000. (Ti se brojevi ipak ne mogu baš upoređivati jer obuhvaćena administrativna područja nisu bila uvijek ista.)³²³ Prema podacima dobivenim na jednoj drugoj osnovi za cijelu Bosnu i Hercegovinu, broj se kršćana povećao od 143.000 u 1732. godini na 400.000 u 1817. godini.³²⁴ Kako nemamo zabilježenih podataka o nekom većem doseljavanju kršćanskih seljaka u Bosnu, povremeno su se zasigurno doseljavali ljudi iz Srbije i Makedonije.³²⁵ Uprkos čestim nemirima u Hercegovini u 18. stoljeću, u bosanskom je ejaletu općenito bila bolja uprava nego u susjednim područjima u Srbiji, i nije bilo toliko razbojničkih prepada. Možda je zbog toga Bosna u toku cijelog tog stoljeća neprestano privlačila određen dotok doseljenika iz srpskih krajeva. Ipak, glavni uzrok porastu stanovništva zasigurno je bio prirodni prirast. To pretpostavlja da je privreda dobro funkcionisala i da kršćani, iako su na selu živjeli u siromaštvu, nisu ipak patili od krajnje oskudice.

S druge strane, manjina kršćanskog stanovništva uživala je u pravom blagostanju u većim bosanskim gradovima, u kojima se razvila kršćanska (i jevrejska) trgovačka klasa. Katolici, sa svojim starim dubrovačkim vezama, dominirali su u bosanskoj trgovini sve do

³¹⁸ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 248.

³¹⁹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, str. 83-86.

³²⁰ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 105-106, 151, 168. Biskup Maravić u svom izvještaju o Bosni iz 1655. godine navodi da je katolika tada ukupno bilo 63.206: Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 476.

³²¹ Skarić, "Popis bosanskih spahija".

³²² B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 1, str. 90.

³²³ Broj muslimanskih odraslih muškaraca zabilježen u Bosanskom ejaletu zbog džizije: 12 500 godine 1799. (s Hercegovinom i Zvornikom), 63 440 godine 1740. (bez Hercegovine, sa Zvornikom), 98.329 godine 1788. (s Hercegovinom i još jednim neidentificiranim sandžakom) i 103 883 godine 1815. (s Hercegovinom i s još jednim neidentificiranim sandžakom): McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, str. 90. Prvi broj čini se nevjerojatno nizak; možda to samo znači da se bosanska uprava još nije bila oporavila od rata pa nije uspjela prikupiti sve podatke. Osim toga, tada se prvi put nisu brojile porodice nego svi odrasli muškarci.

³²⁴ Prema procjeni Muhameda Hadžijahića, navedeno u Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 82.

³²⁵ Weigand, "Rumanen und Aromunen", str. 178.

kraja 17. stoljeća; nakon toga su važniju ulogu igrali Srbi, Vlasi, Grci i Armenci. I pojedini su obrtnici bili pravoslavne vjere, posebno zlatari.³²⁶ Muslimani su se u gradovima držali uglavnom kućne radinosti, ali su se od sredine 18. stoljeća i oni počeli baviti trgovinom.³²⁷ Bogato Sarajevo u 17. stoljeću bijaše jedno od balkanskih čuda, kudikamo najvažniji grad u unutrašnjosti zapadno od Soluna. Jedan je posjetitelj zabilježio 1628. godine da pojedini trgovci imaju zalihe robe u vrijednosti od 200 do 300 hiljada dukata.³²⁸ Sjajan opis Sarajeva sačuvan je u dnevniku neumornog osmanlijskog putnika Evlije Čelebi koji je posjetio taj grad 1660. godine i pribilježio da Sarajevo ima 17 000 kuća (što znači više od 80 000 stanovnika), 104 džamije i čaršiju sa 1 080 dućana, u kojima se prodaje roba iz Indije, Arabije, Perzije, Poljske i Češke. Pa i sami su stanovnici ostavili na njega snažan dojam: “Budući da je ovdje ugodno podneblje, ljudi su pretežno rumene puti. Na sve četiri strane svijeta ima gorskih pašnjaka i obilje tekuće vode. Zbog toga su stanovnici krepki i zdravi. Ima čak više od hiljadu staraca... koji su doživjeli sedamdesetu.”³²⁹ Jedan francuski putnik koji je bio u Sarajevu svega dvije godine prije njega bijaše podjednako oduševljen: “Ima vrlo lijepih ulica, krasnih i dobro sagrađenih kamenih i drvenih mostova, i 169 lijepih česama”, zabilježio je između ostaloga. “Grad je pun vrtova: većina kuća ima svoje privatne vrtove, pune voćaka, posebno jabuka.” Bio je ugodno iznenađen i tržnicom “sa bezbroj ljudi i svakojakom robom”, i velikim sedmičnim konjskim sajmom - bosanskim specijalitetom.³³⁰

Sarajevu je trebalo dugo vremena da se oporavi od poharanosti iz 1697. godine. Bila su još dva velika požara, 1724. i 1788. godine.³³¹ Drži se da je 1807. broj stanovnika bio 60 000, manji od broja koji je naveo Čelebi 1660. godine, ali još uvijek impresivan ako se usporedi s brojem stanovnika Beograda 1838. godine (12 963) ili Zagreba 1851. godine (14 000).³³²

Trgovina je u balkanskim zemljama procvala nakon Požarevačkog mira, kojim je otvoren promet s Austrijskim carstvom i kojim su Osmanlije zapravo stekle prednost.³³³ Uskoro su trgovci iz Sarajeva sudjelovali na velikim sajmovima u Leipzigu i Beču. Glavni bosanski izvozni artikli bili su poljoprivredni proizvodi (koža, krzno i voće, posebno suhe šljive), a najviše se uvezio tekstil.³³⁴ Bogati rudnici u Bosni bili su zatvoreni (samo se još u Varešu vadila željezna ruda). Bilo je vrlo malo industrije osim onoga što su izrađivali obrtnici po gradovima: obrađivali kovine, kožu i tako dalje.³³⁵ Oštrouman posmatrač u 18. stoljeću koji je prešao na islam, Mouradgea d’Ohsson, ovako je prokomentarisao neuspjeli pokušaj da se razviju velika industrijska poduzeća: “Niko se ne usuđuje iznijeti na vidjelo svoje bogatstvo da ne bi privukao pažnju vlasti.”³³⁶

³²⁶ Skarić, Srpski pravoslavni narod, str. 10.

³²⁷ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 514; Hadžijahić, “Die privilegierten Stadte”, str. 136.

³²⁸ Hadžijahić, “Die privilegierten Stadte”, str. 135.

³²⁹ Čelebi, Putopis, str. 106, 116. Čelebijine brojeve smatra preuveličanim jedan suvremeni naučnik, koji ih je usporedio s mnogo manjim brojem iz popisa 1841. godine (Nagata, Materials on Bosnian Notables, str. 2). Ali biskup Maravić u svom izvještaju iz 1655. godine navodi čak nešto malo veći broj nego Čelebija; 20 000 muslimanskih porodica i 100 kršćanskih (Fermendžin, ur., Acta Bosnae, str. 476). (Valja napomenuti da Maravić kaže kako u tih 100 kućanstava živi 600 duša, što znači da je multiplikator veći nego onaj kojim su se obično služili suvremeni povjesničari.) Sarajevo je očito imalo manji broj stanovnika u 18. stoljeću nego u 17, a možda se taj broj na početku 19. stoljeća još više smanjio.

³³⁰ Quiclet, Voyages, str. 68-70, 79. Peter Masarechi pohvalio je 1624. godine kvalitetu bosanskih konja: Draganović, “Izvješće Petra Masarechija” str. 42.

³³¹ Pelletier, Sarajevo, str. 69.

³³² Chaumette-des-Fosses, Voyage en Bosnie, str. 33; Hadžijahić, “Die rivilegierten Stadte”, str. 135.

³³³ Austrijanci su glupo udarili carinu na uvoz robe svojih trgovaca a da nisu udarili odgovarajuću carinu osmanlijskim podanicima koji su uvezli istu takvu robu: vidi McGowan, EconomicLife in Ottoman Europe, str. 23-24.

³³⁴ Međunarodni sajam u Leipzigu snažno je privlačio trgovce iz Bosne i drugih dijelova Balkana za sve to vrijeme: vidi Paskaleva, “Osmanli balkan cyaletlerin ticaretleri”, str. 47-49.

³³⁵ O kovanju željezne rude vidi Sugar, Industrialization of Bosnia, str. 16. U Fourcadeovu izvještaju iz 1813. godine spominje se ipak izvoz jedne vrste rude u Francusku: auripigmenta (žuti arsenov blistavac), hemikalija koja se nalazi u prirodnom stanju i koja služi u proizvodnji pigmenata (Vacalopoulos, “Tendences du commerce de la Bosnie”, str. 95).

³³⁶ D’Ohsson, Tableau général de l’Empire othoman, sv. 7, str. 296.

Često se isticala korupcija koja je bila usađena u potonji osmanlijski poredak: "Politika svakog osmanlijskog ministra ima za prvi cilj samog sebe", zapisao je engleski diplomat Sir James Porter 1768. godine.³³⁷ Ali je isto tako napomenuo da nije riječ o općem moralnom propadanju, nego o pogreški u političko-upravnom sistemu. Čak i u tom razdoblju stagnacije, na one koji su iz prve ruke govorili o životu u osmanlijskoj Evropi - za razliku od onih koji su moralizirali s velike udaljenosti - ostavljale su snažan dojam neke od njenih moralnih i društvenih konvencija. Porter je tako prenio komentare jednog osmanlijskog efendije, "koji je bio rodom iz Bosne i koji je dugo živio u svom zavičaju", kako oni ondje "jedva da znaju u čistom osmanlijskom (tj. muslimanskom) selu šta je to podvala, obmana ili lopovluk". U prilog toj tvrdnji, Porter napominje kako u Istanbulu nema krađe: "Tu možete živjeti bez brige da će vam ko šta ukrasti, pa gotovo sve vrijeme držite svoja vrata otvorena."³³⁸ Neko bi možda pomislio da se ljudi tako besprijekorno ponašaju zato što žive u strahu od nemilosrdnog provođenja islamskog zakona u djelo, ali ima obilje dokaza da je doduše pobožnost općenito ostala na visokom nivou među muslimanskim stanovništvom, ali da se sveti zakon nije rigorozno poštovao. Jedna historijska studija o stavu prema alkoholu u Bosni utvrdila je da u 18. i 19. stoljeću nazori nisu više bili tako strogi, da ljudi nisu više prijavljivali vlastima svoje susjede da piju, kao što su činili u 16. stoljeću.³³⁹

Porterov informator okrivio je pravoslavnu zajednicu za opadanje morala. Nema pravih dokaza (osim ovakvih anegdotalnih napomena) za mišljenje da je pravoslavno stanovništvo bilo iskvarenije od bilo koje druge vjerske zajednice. Ali ima više izvještaja o korupciji među višim sveštenstvom u Pravoslavnoj crkvi, koja se, pod nadzorom grčkih porodica "fanariota" u Istanbulu, služila korupcionaškim metodama u radu. Pošto su se plaćanjem domogli najviših crkvenih funkcija, fanarioti su zatim prodavali niže položaje ne bi li nadoknadili svoje troškove. Bosanski pravoslavni mitropolit uselio se u svoju službenu rezidenciju u Sarajevu 1699. godine. Do kraja 18. stoljeća imao je pod sobom četiri episkopa, u Sarajevu, Mostaru, Zvorniku i Novom Pazaru (koji je danas u Srbiji).³⁴⁰ Ali nema mnogo sačuvanih zapisa o pastoralnoj ili duhovnoj aktivnosti tih episkopa u Bosni u tom razdoblju. Pravoslavna "stara crkva" iz 16. stoljeća više puta se popravljala i obnavljala, a 1726. godine otvorena je u gradu pravoslavna osnovna škola.³⁴¹ Obično pravoslavno svećenstvo nije općenito bilo posebno aktivno. Svećenici su bili prilično neobrazovani i uglavnom su oskudne zalihe Biblija i liturgijskih knjiga dobavljali iz štamparija u Rusiji i Rumuniji.³⁴² U 18. stoljeću, u razdoblju kad je naglo rastao broj pravoslavnih vjernika u Bosni, neki su pravoslavni manastiri uništeni ratom ili požarom, a neki su, čini se, jednostavno napušteni. Potkraj toga stoljeća bilo je dvanaest manastira u Hercegovini, a samo dva u samoj Bosni, u Derventi i Banjoj Luci.³⁴³ [Premda književna produkcija pravoslavnog svećenstva u Bosni u to vrijeme nije bila velika, ne smije se zanemariti važan doprinos Pravoslavne crkve likovnoj baštini Bosne. Vidi posebno dvije knjige Zdravka Kajmakovića, Zidno slikarstvo i Georgije Mitrofanović.]

Katolička crkva, koju su u Bosni još predstavljali isključivo franjevci, nije imala mnogo prilika, ako ih je uopće imala, da prodaje funkcije. Fratri su odavno imali običaj prositi milostinju ili desetinu od svoga stada, ali taj su običaj opravdavali više svećenici u inspekciji

³³⁷ Porter, *Observations on the Turks*, sv. 1, str. 133.

³³⁸ *Ibid.*, sv. 2, str. 47, 56. Anton Hangi, koji je u devedesetim godinama 19. stoljeća napisao studiju o životu u Bosni, piše vrlo slično o poštenju i o tome kako niko ne krađe u Sarajevu, gdje je boravio godinu dana a da nikad nije zaključao svoja vrata (*Die Moslims in Bosnien*, str. 7). Britanski putnik H. E. Thomson isto je tako napisao 1897. godine: "U svoj Bosni možete se pouzdati u riječ muhamedanaca kad je riječ o prodaji i kupovini" (*Outgoing Turk*, str. 162).

³³⁹ Mujić, "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića".

³⁴⁰ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 243.

³⁴¹ Pelletier, Sarajevo, str. 118.

³⁴² Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 62-63.

³⁴³ *Džaja*, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 149; Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 243.

time što franjevci nisu imali drugog prihoda.³⁴⁴ Prilično zajedljiv izvještaj iz Olova 1695. godine pokazuje da se i taj običaj mogao zloupotrebjavati. Gvardijan tamošnjeg samostana pisao je u Rim da će morati zatvoriti samostan ako ne dobije novčanu podršku: sedam godina samostan nije primio milostinje od župljana jer je osoba koja je skupljala milostinju, otac Stanić, pronevjerila sav prikupljeni novac.³⁴⁵ Iz mnogih drugih izvještaja može se razabrati istinsko siromaštvo Katoličke crkve u Bosni. Biskup Maravić zabilježio je 1655. godine da “malo župa ima crkve u kojima se može služiti misa i davati vjernicima sveti sakramenti; misa se obično služi na groblju ili u katoličkim privatnim kućama”.³⁴⁶ Da bi dali sakramente, franjevci su obično jahali na konju do zabačenih sela pa bi ondje i prenoćili. U svojoj svjetovnoj odjeći nisu se razlikovali od seljaka koji su im govorili: “ujace”, običaj koji se očuvao do dana današnjeg. Jedan neutralni posmatrač, francuski konzularni službenik Chaumette-des-Fosses, bio je 1808. godine zgranut nad neukošću i praznovjerjem franjevaca i njihovim uplitanjem u život vjernika.³⁴⁷

Ipak, zahvaljujući gdjekad slabašnoj vezi sa širim intelektualnim svijetom Katoličke crkve, ti su bosanski fratri ostavili za sobom nekoliko štampanih djela. Uglavnom su pisali obične nabožne traktate, ali postoje i dva-tri originalnija spisa, među njima i polemička pjesan s početka 17. stoljeća, u kojoj se autor žestoko suprotstavlja svjetovnosti u narodnim pjesmama.³⁴⁸ Najvažniji je pisac među njima Filip Lastrić (1700-1783), koji je postao poglavar bosanskih franjevaca i branio prava svoje provincije, “Bosne Srebrene”, od prijedloga iznesenog u Rimu da se degradira njen status. Rasprava koju je napisao za tu svrhu, *Epitome vetustatum bosnensis provinciae* (1765), bijaše jedna od prvih štampanih knjiga o Bosni koju je napisao jedan Bosanac.³⁴⁹ [Ovaj kratki osvrt na bosanske katoličke pisce u osmanlijsko doba ne odgovara vrijednosti i broju književnih djela koja su franjevci u Bosni objavili u više stoljeća. Opširniji podaci mogu se naći kod Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, i Kovačić, Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. O životu i radu Lastrićeve vidi Zirdum, Filip Lastrić Očevac.]

Franjevci se nisu morali braniti samo od prijetnji koje su dolazile iz Rima. Za sve to vrijeme u Bosni su se i dalje nadmetale za prevlast Katolička i Pravoslavna crkva. Fratri su se u pismima papi 1661. potužili da pravoslavni patrijarh nastoji svim silama prisiliti katolike da prihvate pravoslavni obred, i da je od velikog vezira u Bosni ishodio dekret za potiskivanje katoličanstva. Da bi se oduprli tim pritiscima, bosanski su katolici morali trošiti “velike svote novca na parničenje”.³⁵⁰ Franjevci su uspjeli zadržati prvobitnu *ahdnamu* ili povelju o povlasticama koju im je izdao Mehmed II i koju su potvrđivali (zahvaljujući diplomatskim intervencijama austrijskog, francuskog, dubrovačkog, pa čak i engleskog poklisara u Istanbulu) svi sultani redom u tom razdoblju. Neki drugi dekreti iz 17. i 18. stoljeća jamčili su franjevcima da su oslobođeni raznih nameta, kao i zaštitu od pretenzija Pravoslavne crkve.

Na početku 19. stoljeća neki su posmatrači zabilježili da je osmanlijska politika u Bosni bila sklonija katolicima nego pravoslavicima.³⁵¹ Vjerovatno je to bio odraz sve većeg poistovjećivanja pravoslavlja s pokretom otpora osmanlijskoj vladavini u Srbiji, a katolicima u Bosni moglo se vjerovati da se neće urotiti s novom susjednom velesilom, Napoleonovim

³⁴⁴ Draganović, “Izvešće Petra Masarehija”, str. 46; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 375.

³⁴⁵ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 526.

³⁴⁶ Ibid., str. 479.

³⁴⁷ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 70-74.

³⁴⁸ “Pisma od pakla” fra Lovre Sitovića; sama je pjesma u desetercu, kao i narodne pjesme, pa ih je trebala nadomjestiti. Andrić kaže da se “razlikuje od prave narodne poezije samo po tome što su stihovi često nepravilni i lišeni svake ljepote”: *Razvoj duhovnog života u Bosni*, str. 50. O drugim katoličkim publikacijama vidi *ibid.*, str. 47-51.

³⁴⁹ Ibid., str. 50; Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 32.

³⁵⁰ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 503-504. O kasnijim pokušajima preobraćanja katolika vidi kod Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 208-209.

³⁵¹ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 75.

carstvom, koje su katolički svećenici smatrali dozlaboga ateističkim.³⁵² Mnogi su posjetitelji komentarisali suparništvo između katoličkog i pravoslavnog svećenstva u Bosni: Chaumette-des-Fosses, koji je proboravio sedam mjeseci u toj zemlji, zapazio je da neprijateljstvo između te dvije vjerske zajednice “podržavaju svećenici obiju crkava iznoseći grozomorne optužbe jedni na račun drugih”.³⁵³ Bez poticanja tih dviju strana u sporu, teško je vjerovati da bi katolički i pravoslavni seljaci imali mnogo razloga za netrpeljivost. Govorili su istim jezikom, jednako se odijevali, odlazili katkad u iste crkve i živjeli u potpuno jednakim prilikama.

Kad čovjek čita standardna djela o Balkanu pod osmanlijskom vlašću, mogao bi lako steći dojam da je u tim stoljećima ondje vladala kulturna pustoš, da se intelektualni i duhovni život sveo samo na sasvim rudimentarne i zakržljale forme. Takva je slika dočarana u mnogim djelima jugoslavenskih povjesničara, a romanopisac Ivo Andrić donio ju je u gotovo karikaturalnoj formi u svojoj izrazito antimuslimanskoj disertaciji o kulturi u osmanlijskoj Bosni. “Učinak osmanlijske vladavine bio je apsolutno negativan”, tvrdio je on. “Turci nisu uspjeli donijeti nikakav kulturni sadržaj ni osjećanje nekakve uzvišene misije čak ni onim Južnim Slavenima koji su primili islam.”³⁵⁴ Ovakve tvrdnje izražavaju slijepe predrasude svojeglavu sljepoću pred veličanstvenim spomenicima osmanlijske arhitekture u Bosni, i nešto razumljiviju sljepoću pred širokim rasponom književnih djela koja su napisali bosanski muslimani pod osmanlijskom vlašću, od kojih su mnoga bila i nepoznata u vrijeme kad je Andrić pisao svoju disertaciju (1924). Još je vrlo teško donijeti pravu ocjenu o tim bosanskim spisima, koje poznaje samo šaćica naučnika-specijalista u cijelom svijetu. Malo ih je dosad prevedeno, a mnogi spisi postoje samo u izvornom rukopisu - pod pretpostavkom da uopće još postoje nakon masovnog i namjernog razaranja kulturne baštine bosanskih muslimana 1992. i 1993. godine. Prije nego što je počelo uništavanje Sarajeva granatama 1992. godine, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci bilo je 7.500 rukopisa, u Orijentalnom institutu 5.000, u Historijskom arhivu 1.762 a u Nacionalnoj biblioteci 478.³⁵⁵ Već se iz samih ovih brojeva da zaključiti da Bosna pod osmanlijskom vlašću nije bila kulturna pustoš, a mnoga djela bosanskih pisaca, na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, čuvaju se u pojedinim zbirkama u Istanbulu, Beču, Kairu i drugim mjestima.

Posebnu je pažnju privukao određeni način pisanja, takozvana alhamijado književnost. To su djela napisana na bosanskom jeziku, ali arapskim pismom. (To su ime suvremeni naučnici posudili od sličnih nearapskih zapisa napisanih arapskim pismom u muslimanskoj Španiji.) Za sve vrijeme osmanlijske vladavine, begovi u Bosni i dalje su pisali bosanskom varijantom ćirilice, bosančicom, a tri stoljeća služili su se njome i franjevci, u štampanim djelima i u rukopisima. Pravoslavni svećenici čitali su u 16. i 18. stoljeću također djela štampana na ćirilici. Ali bilo je prirodno da muslimani počnu pisati arapskim pismom, jer je tim pismom pisana sva arapska, turska i perzijska književnost, a arapsko se pismo učilo i u svim mektebima.³⁵⁶ Alhamijado književnost sastoji se pretežno od svakojake poezije pisane arapskim klasičnim metrima: vjerske poezije, pjesama na moralne i društvene teme, pa i nekih erotskih ljubavnih stihova. Među pjesnicima bilo je poglavara derviških redova, vojnika i žena.³⁵⁷ Jedan alhamijado pisac, Muhamed Hevaji Uskufi (umro 1651), sastavio je i hrvatski ili srpsko-turski rječnik u stihovima jedan od najstarijih rječnika od svih južnoslavenskih jezika. Uz kreiranje tih pisanih djela, muslimani su igrali i važnu ulogu u

³⁵² Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 112.

³⁵³ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 75.

³⁵⁴ Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 38.

³⁵⁵ Gazić, "Les Collections manuscrites". Sudeći po izvještajima iz Sarajeva, srpska je artiljerija uništila cjelokupnu zbirku u Orijentalnom institutu.

³⁵⁶ Vidi Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 45-52.

³⁵⁷ Vrijedan sažetak vidi kod Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 271-281. Najnovija studija koju nisam uspio proučiti jest Huković, *Aljamiado književnost i njeni stvaraoči*.

stvaranju i prenošenju bogate baštine narodne poezije u Bosni: balada i tužaljki (kao što je već spomenuta čuvena Hasanaginica), epskih pjesama i posebnog žanra ljubavnih pjesama, podjednako omiljenih i među muslimanima i među kršćanima, poznatih sevdalinki.³⁵⁸

Kako je bosanski jezik bio treći jezik Osmanlijskog carstva, nije nikakvo čudo što je i dio osmanlijske književnosti napisan na tom jeziku. Jedan bosanski pisac iz 18. stoljeća, ljetopisac Mula Mustafa Šefki Bašeskija (koji je svom ljetopisu pridodao i zbirku pjesama na bosanskom jeziku), tvrdio je da je taj jezik mnogo bogatiji od arapskoga zato što ima 45 različitih riječi za glagol "ići".³⁵⁹ Suvremeni bosanski povjesničari pridaju veliko značenje činjenici da su pisci u to doba nazivali svoj jezik bosanskim. Ali time se mislilo samo na to da se taj jezik govori u Bosni, a nije se time htjelo reći da se on razlikuje od tog istog jezika kako se govori negdje drugdje. Dakako da su se primjećivale regionalne razlike u hrvatskom ili srpskom jeziku. Tako je jedan franjevac na početku 18. stoljeća zabilježio da se bosanski jezik razlikuje od hrvatskog, dalmatinskog i dubrovačkog.³⁶⁰ A od svih varijanti hrvatskog ili srpskog jezika, bosanska se varijanta dugo smatrala najprihvatljivijom. Godine 1601. zapisao je Mavro Orbini: "Od svih naroda koji govore slavenski, Bosanci imaju najgladi i najelegantniji jezik; i diče se činjenicom da jedini oni dan-danas paze na čistotu slavenskoga jezika."³⁶¹ Veliki srpski pisac, sakupljač narodnih pjesama i reformator jezika iz 19. stoljeća Vuk Karadžić također je držao da je dijalekt srednje Hercegovine najbolja i najčistija forma narodnog jezika.³⁶²

Većina je književnih djela bosanskih muslimana ipak napisana na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Za to postoje razumljivi razlozi: jedni su pisali u formama u kojima je jezik nerazdvojno vezan sa žanrom, kao što je, naprimjer, istančano dvorsko pjesništvo perzijske tradicije; drugi su pisali o takvim temama kao što je filozofija za koju je u arapskom jeziku postojala kompletna stručna terminologija, što je nedostajalo bosanskome jeziku; i dakako da su mnogi pisali za čitatelje izvan slavenskih zemalja. Što se tiče proze, najviše ima djela iz teologije, filozofije, historije i prava, ali je tematski raspon bio očito vrlo širok, pa ovdje možemo spomenuti samo nekoliko imena. Najvažniji su pisci bili Ahmed Sudi al-Bosnavi (umro 1598), koji je komentarima popratio klasične perzijske pjesnike; Hasan efendi Pručak (umro 1616) koji je napisao znamenito djelo *Zrcalo za prinčeve* - pomodnu raspravu o vlasti i mnoga djela o logici, retorici i pravu, kao i popis bosanskih učenih autora; Abdi al-Bosnavi (umro 1644), koji je napisao ekstatično-mistične rasprave u sufističkoj tradiciji; Ibrahim Alajbegović zvan Pečevi (umro 1651), koji je napisao na turskom jeziku historiju razdoblja između 1520. i 1640. godine služeći se zapadnoevropskim štampanim izvorima; Ahmed al-Mostari Rušdi (umro 1699), jedan od mnogobrojnih mostarskih pjesnika koji je pisao pjesme na turskome prema perzijskim uzorima; Mustafa al-Mostari Ejubović poznat pod imenom Šejh Jujo (umro 1707), koji je napisao gotovo trideset rasprava o logici, gramatici i islamskom zakonu; Mustafa al-Aqihisari (umro 1755), koji je napisao nekoliko djela o moralu i religiji i pohvalnu raspravu o kali, te Mustafa Šefki Bašeskija (umro 1809), čiji smo Ljetopis, niz zapisa o događajima u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća, napisan na prilično prozaičnom turskom jeziku, već spomenuli.

Neki su od ovih pisaca ostvarili nastavničku ili činovničku karijeru izvan Bosne, ali je bilo mnogo učenih ljudi zaposlenih u državnoj upravi same Bosne. Šejh Jujo, naprimjer, bio je *muftija* mostarski, a jedan od namjesnika u Bosni Derviš-paša al-Bosnavi (umro 1603) bio

³⁵⁸ Vidi Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 165-190.

³⁵⁹ Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 50; O Bašeskijinu ljetopisu vidi Gazić, "Les Collections manuscrites".

³⁶⁰ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 7. O mnogobrojnim primjerima kako su autori nazivali svoj jezik bosanskim vidi *ibid.*, str. 24-31.

³⁶¹ Orbini, *Regno de gli Slavi*, str. 377.

³⁶² Wilson, *Life and Times of Karadžić*, str. 389.

je darovit pjesnik koji je prevodio perzijsku poeziju na turski.³⁶³ Bosna je neosporno imala, kao i svaka druga zemlja, popriličan broj neukih i neotesanih vlastodržaca, ali je bjelodano jasno da je apsurdna ideja da je Bosna pod osmanlijskom vlašću bila tek kulturna pustoš, a da i ne govorimo o dekorativnim umjetnostima kao što su kaligrafija i slikanje minijatura kojima su se bosanski muslimani također uveliko bavili za sve vrijeme osmanlijske vladavine.³⁶⁴

Nekoliko spomenutih pisaca bijahu članovi sufističkih derviških redova koji su igrali važnu ulogu u životu bosanskih muslimana. I opet je teško pisati o takvoj temi, ne samo zato što je građa ostala neobjavljena (naprimjer, 222 rukopisa iz jednog od derviških sjedišta u Sarajevu, Sinanovoj tekiji), nego i zato što su ti redovi oduvijek djelovali kao neka vrsta “neslužbenog islama”, izvan službenih struktura medresa i džamija - tako da se njihova uloga oduvijek umanjivala u standardnim historijama islama. Ti su redovi zapravo udruženja ili društva vjernika predvođenih duhovnim učiteljima ili “šejhovima”, a sastaju se redovito u tekijama (sjedištima) radi druženja i ceremonija koje mogu sadržavati obredne pokrete (od kojih je najbolje poznato “vrtoglavo okretanje” derviša melevija) i određena vrsta spontane ekstatične religiozne poezije poznate pod nazivom *ilahije*. Derviški su redovi u različitim razdobljima bili kvijetistički i apolitični, ili politički aktivni i militantni, kakav je, recimo, bio čuveni muridistički pokret koji se odupirao ruskom prodiranju u muslimanski sjeverni Kavkaz. A njihova teologija, koja je obično bila sklona mistici, bijaše katkad toliko slobodoumna u svojim spekulacijama, prihvatajući ideje iz filozofije, ljubavne poezije, pa čak i iz kršćanske teologije, da su je pravovjerni muslimani smatrali heretičnom. To se posebno odnosilo na beктаšijski red koji je djelovao među janjičarima.³⁶⁵

Derviški su se redovi rano pojavili u Bosni i vjerovatno ondje igrali bitnu ulogu kao i drugdje na Balkanu, u dva isprepletena procesa islamizacije i razvitka muslimanskih gradova.³⁶⁶ Prva derviška tekija u Sarajevu, Isak-begova, koja je pripadala redu melevija, podignuta je negdje prije 1463. godine. Druga, Skender-pašina tekija, koja je pripadala redu nakšibendija, osnovana je 1500. godine, a u 17. stoljeću sagrađene su još dvije važne tekije (Sinan-pašina i Bistrigina).³⁶⁷ Podignuto je i više manjih tekija koje se nisu očuvale: Evlija Čelebija nabrojio ih je u svemu 47 sredinom 17. stoljeća u Sarajevu.³⁶⁸ Tekije su se podizale i u dalekim dijelovima zemlje: jedna od posljednjih koje su se očuvale i koja je još djelovala u sedamdesetim godinama 20. stoljeća nalazila se u zabačenom planinskom selu više Fojnice - u rodnom mjestu čuvenog derviškog poglavara iz 18. stoljeća, Šejha Huseina.³⁶⁹ Tekije nisu bile samo lokalna središta druženja i pobožnosti nego i punktovi goleme međunarodne mreže. Članovi najvećeg reda nakšibendija putovali su čak u centralnu Aziju da posjete znamenite šejhe. Jedini red koji, začudo, nije nikad postao posebno omiljen u Bosni³⁷⁰ bijaše janjičarski red beктаšija. Imao je doduše nekoliko svojih tekija, ali su te tekije najviše potpomagali posjetitelji iz Albanije i Turske. Čini se da je u Bosni bilo neugodna atmosfera heterodoksije što je okruživala red beктаšija.

Islam je u Bosni pod osmanlijskom vlašću bio pretežno ortodoksan i konzervativan. Jedini uistinu heterodoksan pokret bijaše pokret takozvanih hamzevija, sljedbenika šejha Hamze Balije Bošnjaka, koji je 1573. godine smaknut zbog hereze. O njegovu se naučavanju

³⁶³ Daljnje pojedinosti o svim tim piscima vidi kod Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 221-264.

³⁶⁴ Vidi *ibid.*, str. 300-316; o detaljima dvaju neobično lijepih bosanskih Kurana Ibrahima Šehovića i Huseina Bošnjaka iz 18. stoljeća vidi kod Gazić, “*Les Collections manuscrites*”.

³⁶⁵ Vrijedna opća studija o derviškim redovima u Osmanlijskom carstvu jest djelo Mirmirogloua, *Oi Dervissai*. Korisna se građa može naći kod Rycout, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 135-151; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*; Birge, *Bektashi Order*, i Trimmingham, *Sufi Orders in Islam*.

³⁶⁶ Handžić, “*O ulozu derviša*”.

³⁶⁷ Pelletier, *Sarajevo*, str. 82-89. Potpuni opis tih tekija može se naći kod Sikirić, “*Derviskolostorok es szent širok*”; ali Sikirić griješi kad tvrdi da je Skender-pašina tekija najstarija (str. 577-578).

³⁶⁸ Čelebi, *Putopis*, str. 110.

³⁶⁹ Vidi opis kod Algar, “*Notes on the Naqshbandi Tariqat*”, str. 73-77.

³⁷⁰ Balagija, *Les Musulmans yougoslaves*, str. 103; vidi i F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, str. 551.

malo šta zna premda je zasigurno išao mnogo dalje od bektašija u preuzimanju elemenata iz kršćanske teologije. Za potonjih progona "hamzevija" u Bosni nekoliko se članova toga pokreta osvetilo državi ubivši velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića. Čini se da su "hamzevije" opstale kao neka vrsta opozicije u sjeni sve do kraja 17. stoljeća.³⁷¹

Većina posmatrača smatrala je bosanske muslimane ortodoksnim i pobožnim. Evlija Čelebija toplo je pisao o sarajevskim muslimanima: "Svi su oni bogobojažni ljudi, čiste, čestite i nepomućene vjere. Lišeni su zavisti i mržnje, a svi redom, i stari i mladi, i bogati i siromašni, redovito se mole."³⁷² Pa ipak, premda su bili "bogobojažni", Bosanci se nisu tako strogo pridržavali, kao neke druge muslimanske sredine, određenih islamskih običaja. Oduvijek su patili od slabosti prema rakiji, na nekim područjima (posebno na selu u Hercegovini) žene nisu nosile feredže, a strani su posmatrači često komentarisali bosanske običaje u ašikovanju, pa i sklapanju brakova iz ljubavi.³⁷³ I drugi su se muslimani, opisujući moralne karakteristike Bosanaca, slagali s Čelebijinim mišljenjem.

Jedan sirijski pisac, koji je negdje potkraj 17. stoljeća sastavio perzijsko-turski rječnik, napisao je pod natuknicom "Bosanac" sljedeće: "Bosanci su poznati po svojoj blagosti i dostojanstvenosti; njihove su karakteristike obrazovanost, lako shvatanje, trijezno razmišljanje, odanost i pouzdanost."³⁷⁴ A francuski putnik Quiclet uskliknuo je nakon dvomjesečnog boravka u Sarajevu 1658. godine: "Mene su svi muslimani u ovom gradu obasuli svakojakim dobročinstvima, uslugama i znacima pažnje, sa svima smo se prijateljili."³⁷⁵

Ovakve opise treba imati na umu kad se čitaju izvještaji o "fanatizmu" muslimana u Bosni u 19. stoljeću. Olako se pretpostavlja da je fanatizam bio permanentna karakteristika islama u Bosni. Sigurno je da se fanatično držanje razvilo u 19. stoljeću među begovima, hodžama i nižim slojevima muslimana u gradovima, ali ima valjanih razloga za mišljenje da je to bio produkt specifičnih političkih i društvenih prilika. Kad je Chaumette-des-Fosses, nakon sedmomjesečnog boravka u Bosni 1808. godine, pisao o svojim doživljajima, iznio je pronicljivo zapažanje o porastu nepovjerenja begova prema kršćanima: "Da se ne bismo ogriješili o muslimane u ovoj pokrajini, valja kazati da su oni, kako i sama raja [uglavnom seljaci kršćani] priznaje, bili vrlo blagi sve do prije nekoliko godina. Ali od početka ovoga stoljeća, zbog političke situacije, postali su neobično nepovjerljivi." Pošto su Francuzi zauzeli Dalmaciju a Srbi i Crnogorci digli se na oružje, kaže, osjetili su da su u obruču i da im prijeti opasnost. "Zbog te situacije koja je u njih izazvala strah, postali su neskloni prema svima oko sebe. Prepali su se kad su vidjeli kako se raja buni, a da bi je obuzdali, morali su pribjeći barbarstvu."³⁷⁶ U tom razdoblju samo što se nije završila društveno-religiozna polarizacija veleposjednika i seljaka, što je također moralo odigrati određenu ulogu. Uspon Srbije kao dobro naoružane i kvaziautonomne kršćanske države, iz koje bijahu grubo protjerani svi muslimani koji nisu bili masakrirani, pojačao je strah u hodža. A sve veći ugled koji je uživala kršćanska trgovačka zajednica u Sarajevu i koju su na početku 19. stoljeća počeli štiti konzularni službenici Francuske, Austrije i Pruske, povećao je te sumnje i zavist običnih muslimanskih građana. Godine 1822. zapisao je jedan drugi francuski posjetitelj, Charles Pertusier, da "musliman tjera svoju vjeru do krajnje forme fanatizma".³⁷⁷ Tada je već,

³⁷¹ Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 104-105; Hadžijahić, "Udio Hamzevija atentatu"; Hukić, ur., *Islam i muslimani u Bosni*, str. 91-98.

³⁷² Čelebi, *Putopis*, str. 116.

³⁷³ Vidi naprimjer Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 55-63. Kao i mnogi drugi posmatrači, Chaumette-des-Fosses zabilježio je da praktički nije bilo mnogoženstva.

³⁷⁴ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 19.

³⁷⁵ Quiclet, *Les Voyages*, str. 72-73.

³⁷⁶ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 49-50.

³⁷⁷ Pertusier, *La Bosnie*, str. 91.

u takvoj generalizaciji, koliko god bila paušalna, zasigurno bilo mnogo istine. Ali nije uvijek tako bilo.